

kleio

29e jaargang nr. 8 oktober 1988

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mevr. Z. Matthee, *voorzitter*,
Heivlinder 53, 2317 JT Leiden.
Tel. 071-21 58 73.

N.J. Stam, *vice-voorzitter*,
Kortenaerstraat 5, 5102 BV Don-
gen. Tel. 01623-20 85 6.

L.J.G. van Schie, *1e secretaris*,
Telgenkamp 17, 7576 EH Olden-
zaal. Tel. 05410-14 74 4.

Mevr. J. Reitsma, *2e secretaris*,
Van Brerostraat 79, 7312 VL
Apeldoorn. Tel. 055-55 82 38.

H. van Duijsen, *penningmeester*,
Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Am-
sterdam. Tel. 020-73 34 94.

Mevr. J. van der Leeuw-Roord,
Wattstraat 20, 2561 XN 's-Gra-
venhage. Tel. 070-63 88 05.

Mevr. T. Perdeck-Schimmel,
Timorstraat 27, 3818 CK Amers-
foort. Tel. 033-15 09 7.

F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL
Zoelen. Tel. 03448-16 86.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1988 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
 2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
 3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
 4. Studenten f 65,-
 5. Partnerlidmaatschap f 25,-
- Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzegging dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini) didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven.
Tel. 03437-19 02.

C. Bogaerts, IJsselstein.

A.J.L. van Hooff, Nijmegen.

Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

C.W. Torremans, Alphen aan den Rijn.

Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.

B. Engbers, Utrecht.

D. Verkuil, Utrecht.

Secretariaat: C.W. Torremans, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-4 40 61.

Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen

diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 7,50.

Informatie over het leerlingmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant.

U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 De Karolingische Renaissance: feiten en meningen
P. Bange
- 9 De Engelse godsdienstpolitiek van Willem III
W. Troost
- 15 Boven-Digoel: concentratiekamp of deportatieoord?
B. Weener
- 20 Hitleriana IV
P.F.M. Fontaine
- 26 'Boek' van de maand
A.J.L. van Hooff
- 27 Recensies
- 41 Kleio-Krant
- 47 Lijst met namen en adressen

De illustratie op de omslag is afkomstig uit de 'Grandes Chroniques de France' (begin 16e eeuw), Karel de Grote keert terug na een succesvolle veldtocht.

Toegezonden kopij

De redactie accepteert alleen schrijfmachine-typewerk of printer uitdraai in double strike/NLQ-kwaliteit.

Overname

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

kleio

nummer 8/88
pagina's 2 en 3

HANS KNIPPENBERG & BEN DE PATER

DE
EENWORDING
VAN
NEDELAND

SUN

Mailing ten behoeve van het onderwys (KLEIO)

Bijvoegsel bij KLEIO nr. 8/1988, oktober 1988

Half september verscheen bij Uitgeverij SUN te Nijmegen

Hans Knippenberg & Ben de Pater

De eenwording van Nederland

Schaalvergroting en integratie sinds 1800

224 blz., geïllustreerd, f 29,50

De geschiedenis van Nederland kan op vele wijzen en binnen uiteenlopende disciplines verteld worden. Antropologen hebben van oudsher belangstelling gehad voor een benadering vanuit de regionale samenlevingen, een belangstelling die nu ook ontwaakt bij historici en geografen.

De eenwording van Nederland is van die fascinatie voor regio's en hun bewoners een uitdrukking. Het boek vertelt het verhaal van de wijze waarop voorheen gesloten lokale en regionale samenlevingen werden opengebroke en opgenomen in ruimere, nationale verbanden. Want de staatkundige eenheid dateert dan wel van de Franse Tijd, maar in allerlei andere opzichten – mentaal, economisch, infrastructureel, cultureel – bleef Nederland nog lang een verzameling van min of meer zelfstandige samenlevingen.

Velen identificeerden zich wel met hun eigen streek, maar niet met vaderland of natie. Twentse miliciens voelden niets voor het verdedigen van de landsgrenzen tegen een mogelijke Belgische inval in 1830 – al leek het motto 'Voor Vaderland en Oranje' op hun petten een andere taal te spreken. Lang nog, tot 1909 kende elke plaats zijn eigen klokke tijd. Economie en verkeer traden maar langzaam buiten de regionale grenzen. Huwelijkspartners vond men in het eigen dorp.

In *De eenwording van Nederland* wordt een nieuwe kijk op de geschiedenis van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw gegeven. De auteurs laten zien langs welke lijnen de eenwording van ons land zich pas gaandeweg heeft voltrokken – hoe Limburgers, Hollanders, Friezen en anderen langzaam aan Nederlanders werden, hoe het regionale mozaïek ontkleurde en de gesloten economieën verdwenen. Ook de tegenkrachten ervan, zoals de verzuiling, worden geanalyseerd. Tot slot wordt ingegaan op de gevolgen van de hedendaagse internationalisering van economie en politiek: ontstaat een 'Europa van regio's'?

Over de auteurs:

Hans Knippenberg is verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en heeft onder meer onderzoek verricht naar de deelname van kinderen aan het onderwijs in de negentiende eeuw: een onderwijs dat een van de instrumenten was om de eenwording te bevorderen.

Ben de Pater doceert aan de Rijksuniversiteit Utrecht en redigeerde eerder onder andere de Intermediair-reeks *Rondgang door de Sociale Geografie*. Hij is ook een van de auteurs van de nieuwe aardrijkskundemethode *Formule Bos*.

U kunt een lees-/beoordelingsexemplaar van dit boek bestellen door inzending van onderstaande bestelbon.

Na ontvangst van de bon wordt het boek u binnen enkele dagen toegezonden, met een acceptgirokaart van f 24,50.

BESTELBON (svp invullen met blokletters)

Naam _____

Adres _____

Postcode + plaats _____

Bestelt hierbij een lees-/beoordelingsexemplaar van het boek
Hans Knippenberg & Ben de Pater, *De eenwording van Nederland*.
voor f 24,50 inclusief porto- en verzendkosten.

Deze bestelbon inzenden naar: Uitgeverij SUN
Antwoordnummer 228
6500 VB Nijmegen

(zonder postzegel, in een open envelop waarop het woord 'drukwerk')

Mailing ten behoeve van het onderwijs (KLEIO)

De staatkundige eenwording van Nederland dateert dan wel van de Franse Tijd, maar in allerlei andere opzichten – mentaal, economisch, infrastructureel, cultureel – bleef Nederland nog lang een verzameling van meer of minder zelfstandige lokale en regionale samenlevingen. Velen identificeerden zich wel met hun eigen streek, maar niet met vaderland of natie.

In de *Eenwording van Nederland* wordt een nieuwe kijk op de negentiende en twintigste eeuw gegeven. De auteurs laten zien langs welke lijnen de eenwording van ons land zich werkelijk heeft voltrokken – hoe Limburgers, Hollanders, Friezen, Brabanders, Twentenaren en anderen langzaamaan Nederlanders werden, hoe het regionale mozaïek ontkleurde en de gesloten economieën werden opengebroken.

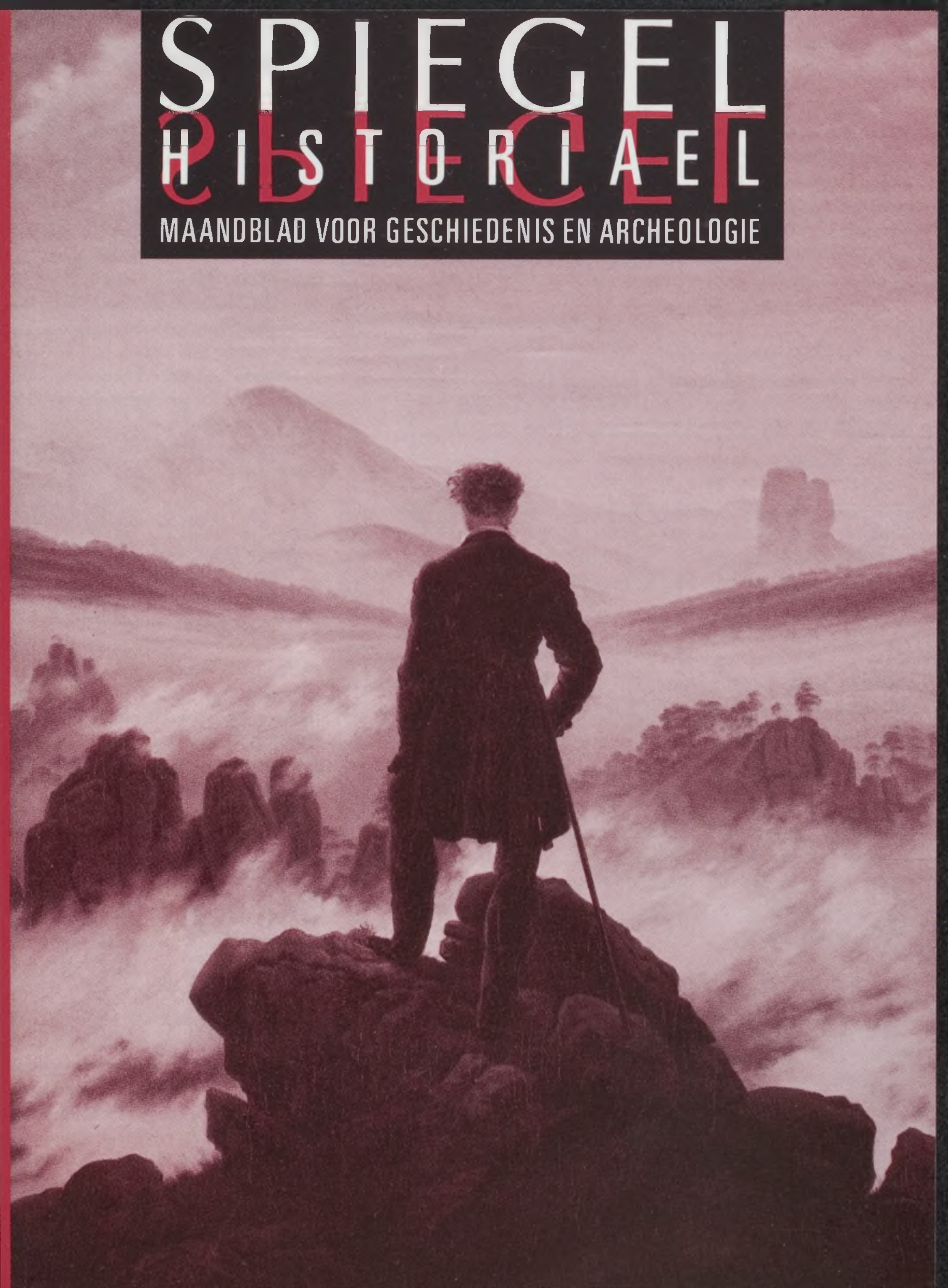
Hans Knippenberg is verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en heeft onder meer onderzoek verricht naar de deelname van kinderen aan het onderwijs in de negentiende eeuw. Ben de Pater doceert aan de Rijksuniversiteit Utrecht en publiceert behalve in vaktijdschriften in *NRC-Handelsblad*.

Uitgeverij SUN

ISBN 90 6168 286 X

SPIEGEL HISTORIEEL

MAANDBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN ARCHEOLOGIE

SPIEGEL HISTORIAEL is een veelzijdig en rijk geïllustreerd maandblad over geschiedenis en archeologie. Per aflevering bevat het 6 à 8 artikelen van deskundige auteurs die een breed scala historische onderwerpen belichten: van de prehistorische tot en met de meest recente gebeurtenissen in onze eigen tijd. Bij elk artikel worden literatuurverwijzingen gegeven voor wie verder wil lezen.

Series en vaste rubrieken behandelen nieuwe ontwikkelingen en trends op het terrein van de geschiedwetenschap en de archeologie. Zo is er (bijvoorbeeld) aandacht voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis, genealogisch onderzoek en meer kunsthistorisch gerichte onderwerpen. De vaste rubriek **SPIEGELVARIA** informeert de lezer over tentoonstellingen, lezingen, congressen, programma's op radio en televisie, enzovoort. In de rubriek **BOEKENSPIEGEL** vindt u aankondigingen en besprekingen van - met name Nederlandstalige - boeken op het gebied van geschiedenis en archeologie.

De redactie van SPIEGEL HISTORIAEL bestaat uit een zestal gerenommeerde specialisten, die tezamen het hele terrein van de geschiedenis en de archeologie bestrijken.

SPIEGEL HISTORIAEL verschijnt 11 keer per jaar (in juli-augustus wordt een gecombineerd nummer uitgegeven). Een jaargang bevat één of twee **THEMANUMMERS** waarin alle artikelen zijn gewijd aan één centraal onderwerp (bijv. genealogie, dekolonisatie van Indonesië, 90 jaar film).

Na elke jaargang ontvangt u **GRATIS** een uitgebreid **REGISTER**, zodat het terugzoeken van een artikel, aankondiging of bespreking in de dan ca. 600 pagina's geen enkel probleem oplevert. Als abonnee van **SPIEGEL HISTORIAEL** komt u dus na verloop van tijd in het bezit van een boeiend naslagwerk op het gebied van de geschiedenis en de archeologie! Voor iedere jaargang is een opbergband beschikbaar.

Regelmatig biedt **SPIEGEL HISTORIAEL** haar abonnees recente historische uitgaven aan tegen speciale prijs.

INHOUD VAN DE 22STE JAARGANG 1987

1/1987

Fictieve Genealogieën
Het verdronken land
van Saefinghe

Jan Hendrik van Swinden (1746-1823) en de meteorologie
Een vorstelijk dienaar: Frederik Hendrik
De landbouw in de lage landen en de eerste groene revolutie (1870-1914)
De Geldermalsen: commercie en historie
Het ontstaan van de gemeente Hoogeveen. Lokale geschiedenis uit een huisarchief
Het Kempenproject. Archeologie bedrijven met Elias in de broekzak

2/1987

Het 'Verzuimd Brazil'
anno 1985
Japan en de Verenigde

Oostindische Compagnie: nieuw licht op een oude verhouding
De voedselvoorziening in de jaren 1940-1945
Sint-Hubertus, heiden of heilige?
Goud uit de 'Verloren Stad' Tairona, Colombia
Het historische belang van oude films. 'Bewegende beelden uit het Haerlemsche verleden'
Belvédère, pre-Neanderthalers langs de Maas

3/1987

Arikamedu en de vroeg-Romeinse India-handel

'Ik zou hen allemaal hebben doodgeschoten'. Spaanse vluchtelingen in de Sovjetunie
De Duitse handel en interventie in de Spaanse Burgeroorlog
De regency-dandy. Een Engelse 'tegencultuur' in de vroege 19de eeuw
Dienst Uitvoering Werken (DUW). Werkverschaffing in Nederland na 1945
Oude fabrieksgebouwen in Nederland

4/1987

Muziek in de Republiek: Een themanummer, onder redactie van R.A. Rasch

5/1987

Het trieste relaas van de Nederlandse landarbeiders

Eigentijdse universiteitsgeschiedenis: de Rijksuniversiteit te Utrecht van 1936 tot 1986
Per luchtschip naar Batavia
De voortdurende kritiek op de parlementaire democratie
De Romeinse havens in Velsen
De proeftuin van het socialisme. Robert Owen en New Lanark

6/1987

Kaart en beeld. De rol van de kaart bij de planning van Haarlem, 1642-1671

Amerika en de Philippijnen, 1898-1942
Aangewaaid en opeengehoopt. Prehistorische invloeden op Japan
De Deutschnationale Volkspartei en de opkomst van Hitler
Het Mauritshuis. Bouwgeschiedenis van een Haags stadspaleis
De Koninklijke Bibliotheek. Bronnenmateriaal in de handschriftencollectie

7-8/1987

De andere middeleeuwen van Jacques le Goff

De dekolonisatie van Brits-Indië. Rijksreconstructie en dorpsopbouw
Archieven van heerlijkheden
Villaparken in Nederland
De AWN stelt zich voor via de Afdeling Vallei en Eemland
Rond de wereld. Uit het dagboek van een stuurmansleerling
De Romeinse keuken

(VERVOLG ZIE OMMEZIJD)

Redactie

Prof. dr. K. van Berkel, Groningen.
Dr. D.E.H. de Boer, Leiden.
Prof. dr. Catharina Lis, Rotterdam.
Drs. Gertrudis A.M. Offenberg, Amsterdam.
A.G. van der Steur, Haarlem.
Prof. dr. A.M. van der Woude, Wageningen.

Vaste medewerkers

Drs. Claire den Boer-Snelder,
drs. E.J. van Himbergen, drs. G.Th. Jensma,
drs. P.C.M. Koedijk, drs. A.P.J. Miltenburg,
drs. Marjoke de Roos, drs. A.J. Schuurman.

BESTELBON

Ondergetekende

- ☐ wenst zich vanaf heden te abonneren op **SPIEGEL HISTORIAEL**.
☐ wenst een proefnummer te ontvangen.

Nieuwe abonnees ontvangen gratis de eerste twee nummers.

Bij het aanbrengen van een nieuwe abonnee als premieboek:

'Papieren geheugen, geschiedenis van het geschreven woord' (Dr. P. Schneiders)
winkelwaarde f 49,50

Naam _____

Adres _____

Postcode/woonplaats _____

Datum _____ Handtekening _____

Spiegel Historiael is een uitgave van DE HAAN,
Postbus 97, 3990 DB Houten
(telefoon: 03403 - 7 76 60). Formaat: 21,5 x 28 cm.
Verschijnt 11x per jaar.

Abonnementsprijs

f 79,50 per jaar, losse nummers f 8,75

(studentenabonnement f 64,-)

België: 1380 F per jaar, losse nummers 160 F.

Bureau-redactie

N.H. Witteman (hoofdredacteur) en

drs. F.K.M. Anzion (eindredacteur)

POSTZEGEL
NIET NODIG

Unieboek b.v.
Spiegel Historiael
Antwoordnummer 2615
3970 VJ HOUTEN (Utr.)

9/1987

Nederlands-Indië 1918-1949: Een themanummer,
onder redactie van C. Fasseur

10/1987

Hellenisme: een
discutabel historisch
begrip?

Een revolutie op kleine schaal. De Republiek der
Verenigde Nederlanden in de patriottentijd, 1780-
1787

De aanhang van de patriottenbeweging in drie
plaatsen in Staats-Brabant

Merkwaardige rotsmonumenten in het hart van
Etrurië

Onder de raak van de steden. De Hollandse adel
in de republiek

De bronstijlmoorden van Wassenaar

11/1987

Tirreme keert terug in
Griekse wateren

Geschiedenis: wat weten ze er tegenwoordig nog
van?

De affaire bij Soestdijk, 26-27 juli 1787

Fascisme: een omstreten en beladen begrip

Praetorium Agrippinae, het Romeinse Valkenburg
(Z-H)

De Nation of Islam. Mythe en werkelijkheid rond
de Black Muslims

Wilhelmina tussen verleden en toekomst

12/1987

Bij de honderdste
geboortedag van Pieter
Geyl

De protestantiseringstheze van Geyl en Rogier

De weg naar het paradijs, Nederland en Bali

Een deftig bestaan. De levensstijl van het Hollands
regentenpatriciaat in de 17de en 18de eeuw

Zwart en nationaal front

Oude sporen in nieuw land

De Karolingische Renaissance: feiten en meningen

sprake van een breuk of van continuïteit? Alvorens de meningen van een aantal auteurs hier ter sprake komen zal enige aandacht besteed worden aan de voorgeschiedenis en de 'inhoud' van de Karolingische Renaissance.

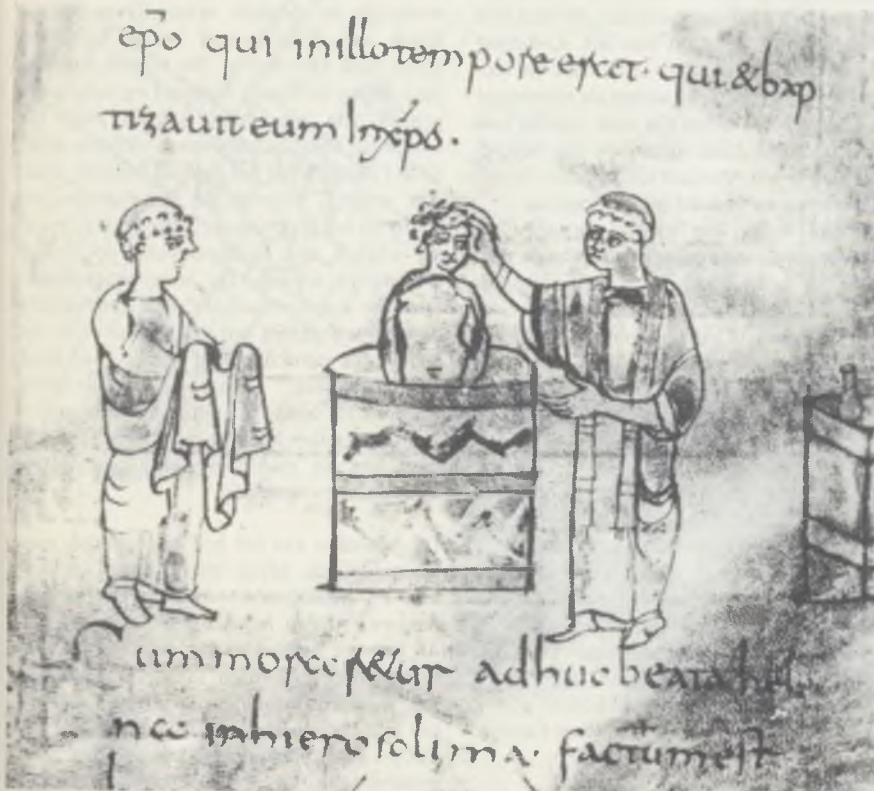
Stand van zaken

Alle discussies die over dit onderwerp zijn gevoerd kunnen het feit niet wegnemen dat er in deze tijd — die we globaal kunnen begrenzen met de jaren 750 en 850 — op cultureel gebied het een en ander verandert in het Frankische rijk, zij het vaak erg langzaam. Deze veranderingen treden niet geïsoleerd op. Daarom moet in het kort iets gezegd worden over de voorgeschiedenis.²

Wanneer tijdens de grote migraties, die we volksverhuizingen plegen te noemen, het West-Romeinse rijk door Germaanse stammen als het ware onder de voet wordt gelopen, betekent dit op cultureel gebied een duidelijke achteruitgang.³ Opvoeding en onderwijs van kleine kinderen komt weer in de privésfeer terecht. Alleen in de kloosters, die 'eilandjes van cultuur', zijn nog wel scholen te vinden, maar daar bevindt het onderwijs zich geheel in de religieuze sfeer, het laicale element verdwijnt nagenoeg. Ook de kathedraal- en parochiescholen kenmerkt dit religieuze karakter. Dat wil overigens niet zeggen, dat de profane traditie helemaal is uitgeblust, maar zij is naar de tweede plaats verdrongen.

In Italië is het klooster Bobbio (gesticht door de Iers-Angelsaksische missionaris Columbanus in 614) een belangrijk centrum, hoewel veeleer van bekering dan van studie. In de door de Langobarden bezette landen zijn de stedelijke culturen nooit helemaal verdwenen; er blijft het een en ander aan onderwijs bestaan, maar meer in dienst van het handels- en bedrijfsleven. Van groot belang is hier voorts het Langobardische hof als cultureel centrum, want de Karolingers zullen zich in diverse opzichten richten naar dit Langobardische voorbeeld.

Evenals in Italië werkt vooral in Zuid-Gallië in de verschillende provincies de Romeinse traditie nog door, al zinkt deze steeds verder weg ten gunste van de Germaans-Frankische cultuur. In het noorden van Gallië is de Romeinse traditie duidelijk minder, hoewel vanuit het zuiden het een en ander doordringt. Aan het Merovingische hof is wel sprake van een zekere scholing, maar de nadruk ligt hier op de vorming van ambtenaren en rijksaristocraten, met literaire cultuur heeft dit niets te maken. Ook de klooster- en bisschopsscholen leiden hun leerlingen op voor de praktijk: voor het ascetisch monniksleven of voor een kerkelijke carrière, die waarschijnlijk vaak

'Doop door onderdompeling', uit een theologisch werk begin 9e eeuw (Bayerische Staatsbibliothek).

Petty Bange

... Een echte Renaissance, continuïteit, een kortstondige beweging met een volledig eigensoortig karakter...? Dergelijke visies op de Karolingische Renaissance komen in dit artikel aan bod. Maar allereerst gaat de auteur in op de 'feiten', datgene wat wij ons concreet moeten voorstellen als er over deze periode gesproken wordt.

Dr. P. Bange is verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de KUN.

De Karolingische Renaissance moet beschouwd worden als de voorbode van de langere en dieper reikende renaissances uit de tiende tot en met de veertiende eeuw.¹ Dit korte zinnetje geeft lapidair aan wat het belang was van de periode die sinds de vorige eeuw aangeduid wordt met de benaming Karolingische Renaissance: de Franse geleerde J. Ampère is de eerste die deze term gebruikt voor de periode van culturele herle-

ving tijdens en na Karel de Grote. Ofschoon het onjuist zou zijn de betekenis van deze opleving te onderschatten is het inderdaad het historisch belang van de periode dat het materiële resultaat overschrijdt. In de historiografie zijn de laatste 50 à 60 jaar herhaaldelijk discussies gevoerd over juist deze kwestie; daarbij komt nog het verschil in opvatting over de relatie met de voorgaande periode, dat wil zeggen is er

Op de volgende pagina:

maquette en plattegrond van de palts in Aken. Op de recente foto van de domkerk is het Karolingische gedeelte, gebouwd ca. 800, duidelijk te zien.

- 1 langwerpig gebouw tussen de koningszaal en de kerkelijke gebouwen;
- 2 Via Principalis, die liep van west naar oost en het terrein in tweeën deelde;
- 3 poortgebouw van de westelijke buitenhof naar de binnenhof;
- 4-6 de koningszaal;
- 7 de achthoekige paltskapel;
- 8-14 kerkelijke gebouwen, samen een kruis vormend;
- 16 woningen van de vorst en andere edellieden;
- 17 woningen van het personeel;
- 18-20 baden uit de Karolingische en Romeinse tijd.

al in een dorpsparochie haar eindpunt vindt. Het is geen wonder dat in deze wereld, waarin vorsten en adel met hun strijd lust het beeld bepalen, de clerus weinig gelegenheid wordt geboden zich te ontplooiën. Alleen de kloosters blijven nog centra van intellectuele activiteit. Ook hier gaat het niet om een profaan-literaire cultuur, maar om een kerkelijk-literaire: in de scriptoria zijn vrijwel uitsluitend kerkboeken te vinden en nauwelijks of geen klassieke teksten.

Engeland en vooral Ierland zijn twee eilanden met een heel eigen cultuur. Ierland had nooit deel uit gemaakt van het Romeinse rijk; de kerk ontwikkelt zich daar als monastieke kerk met de kloosters als voornaamste kernen, met abten die vaak tegelijk ook bisschop zijn.⁴ Hier vinden we ook belangrijke geleerden, vandaar de bijnaam *Insula doctorum* voor Ierland in deze periode.

Engeland krijgt een nieuwe impuls rond 670. Ongeveer een eeuw eerder was de missie onder leiding van de monnik Augustinus op initiatief van paus Gregorius de Grote (590–604) op gang gekomen, nu komen drie mannen vanuit Rome: de Griek Theodorus van Tarsus, de Afrikaanse abt Hadrianus en met hen de Ier Benedict Biscop. Zij brengen boeken mee en er worden nieuwe vakken op de scholen ingevoerd.

Door de Iers-Angelsaksische missie op het continent van West-Europa komen deze verworvenheden ook hier terecht; de Franse clerus kan zich zo optrekken aan het Angelsaksische voorbeeld. Angelsaksische clerici/geleerden zullen ook, zoals we zullen zien, een belangrijke rol gaan spelen in de Karolingische Renaissance, al komen er ook geleerden uit andere delen van West-Europa.

Hoe moeten wij ons deze renaissance concreet voorstellen?

Allereerst moeten we ons realiseren, dat – zoals zo vaak met dit soort bewegingen – het feitelijk om een elite-aangelegenheid gaat, waarvan de gevolgen pas op de zeer lange termijn merkbaar worden bij een wat bredere bevolkingslaag. Aanvankelijk kunnen we de Karolingische Renaissance alleen identificeren met het hof van Karel de Grote, wiens persoonlijke initiatief ontegenzeggelijk een zeer belangrijke stimulans heeft gevormd.⁵

Het centrum van de cultuurherleving is de 'hofschool', de *schola palatii*; het woord *academia* is misleidend en berust op een foutieve interpretatie van Alcuinus (zie beneden) die deze term eens in ironische zin gebruikte.⁶ Het begrip school mogen we overigens niet in moderne zin interpreteren: de hele entourage van de vorst kan eronder samengevat worden. Ofschoon

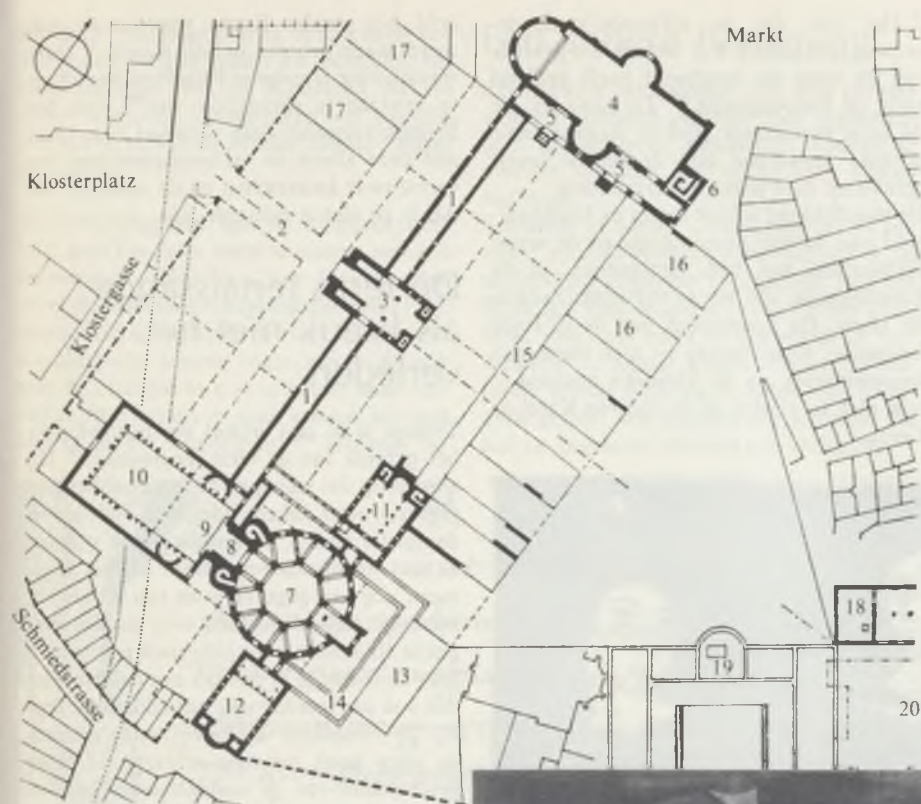
er inderdaad wel intellectuele activiteiten plaatsvinden, ligt op het onderricht niet de nadruk. Het aantal geleerden is relatief klein en de hier vergaarde kennis dringt nauwelijks elders door.

De betrekkelijk recente Angelsaksische cultuurtraditie bepaalt het karakter, vooral door de rol die Alcuinus (ca. 730–804), uit York afkomstig, gespeeld heeft aan het hof, voordat hij in 796 abt werd van het St. Martinsklooster in Tours, waar hij de leiding van de school had; een school die waarschijnlijk de destijds belangrijkste bibliotheek van West-Europa bezat. Karel de Grote had Alcuinus in 781 tijdens zijn reis naar Rome in Parma ontmoet en hem overgehaald aan zijn hof te komen, waar hij leider van de hofschool werd.⁷ Vooral door deze functie werd hij bekend, minder door zijn werken, waarvan de theologische geschriften het grootste deel uitmaakten; maar hij schreef ook heiligenlevens, poëzie en didactische werken. De zeven *artes liberales*, vrije kunsten, werden door hem slechts als trappen gezien om te komen tot de eigenlijke wetenschap: de kennis van God door de bijbel.⁸ Deze conceptie, de *artes liberales* als basis voor verdere studie, waarvan die der theologie de belangrijkste is, zal later aan de middeleeuwse universiteiten overgenomen worden.

De geleerden aan het hof hielden zich met uiteenlopende zaken bezig; naast filologische en theologische werken en historiografie bestond een relatief groot aandeel van de literaire produktie uit gedichten. Karel bracht deze geleerden uit diverse streken van West-Europa naar zijn hof. De uit Italië afkomstige Paulus Diaconus (geb. ca. 720) is vooral bekend om zijn *Historia Langobardorum*. De West-Gotische Theodulf (geb. ca. 750) was een belangrijk raadgever in theologische kwesties. En dan is er Einhard, voor zover bekend de enige leek in deze kring, geboren uit een Oostfrankisch adellijk geslacht rond 770. Na Alcuinus is hij wel de bekendste persoon aan het hof. Hij was een leerling van Alcuinus en nam na diens vertrek naar Tours de leiding van de hofschool over. Hij had tevens de leiding over verschillende door Karel de Grote geëntameerde bouwprojecten. Vooral is hij bekend geworden door zijn *Vita Karoli Magni*, de biografie van Karel de Grote, naar voorbeeld van de antieke keizerbiografieën van Suetonius. Na de dood van Karel de Grote in 814 blijft hij aan het hof van diens zoon Lodewijk de Vrome tot hij zich in 830 terugtrekt als leke-abt van het door hem gestichte klooster Seligenstadt aan de Main; hier sterft hij in 840.⁹

De hofbibliotheek moet vrij veel werken hebben bevat, omdat Karel de Grote het nodige ten geschenke kreeg, maar helaas bezitten we daarover weinig gegevens.¹⁰

kleio

Uit: AGN deel I, Middeleeuwen, en WP Geschiedenis der Nederlanden I.

Karel de Grote beseftte zelf ook goed dat het van wezenlijk belang was het beschavingsniveau van de Frankische clerus omhoog te brengen naar het Angelsaksische peil, omdat slechts via de geestelijkheid een en ander langzaam verder 'naar beneden' zou kunnen doordringen. Hiertoe vaardigde hij een aantal *capitularia* ('wetten') uit¹¹, en de beroemde *Epistola de litteris colendis*, waarin bijvoorbeeld de volgende passage is te vinden: '... *Dat de kathedrale clerus en de kloosters ... die aan ons ter besturing zijn toevertrouwd, zich behalve op de kloosterlijke levensinrichting en de leefwijze van een heilig religieus bestaan ... ook moeten toeleggen op de studie der letteren. Want hoewel het beter is goed te doen dan te weten, komt toch het weten voor het doen*'.¹² De *Admonitio generalis* (789) bevat naast onder andere voorschriften over de interne orde van het rijk ook aanwijzingen de opleiding van de clerus betreffend: '... *daarom ook hebben wij onze missi naar u toegestuurd, die uit gezag van onze naam samen met u moeten verbeteren wat verbeterd moet worden*'.¹³

De historiografische discussie

Zoals boven al is aangegeven, is in de historiografie veel gediscussieerd over de vraag of de term Karolingische Renaissance al dan niet juist is als aanduiding voor de culturele opleving/hervorming ten tijde van en na Karel de Grote.

De moeilijkheden over het aanvaarden van de term *renaissance* concentreren zich vooral rond twee kwesties:

1. De visie die men heeft over de voorafgaande periode. Degenen die een continuïteit voorstaan tussen de laat-klassieke periode en de vroege Middeleeuwen en de Germaanse invasies niet als een cesuur opvatten zullen het begrip liever niet hanteren, want waar geen sterven is, kan ook geen wedergeboorte zijn.¹⁴

2. Het feit dat de vijftiende/zestiende-eeuwse renaissance wat betreft het gebruik van de term als voorbeeld heeft gediend voor de Karolingische.¹⁵ De historici die de term renaissance voor de Karolingische periode verwerpen zijn doorgaans te veel gericht op deze latere wedergeboorte.

De moeilijkheid schuilt dus in de bruikbaarheid van de éne terminologie en de vergelijkbaarheid van twee fenomenen, in de Karolingische tijd en de vijftiende/zestiende eeuw. De kenmerken van de in Italië begonnen *rinascimento* — met name een heroriëntering op de klassieke oudheid — zijn niet te vinden in de tijd van Karel de Grote.

De Pleiaden uit een manuscript uit Reims ca. 840 (Bibliotheek RU Leiden).

kleio

nummer 8/88
pagina's 6 en 7

Opmerkelijk is, dat de tijdgenoten zelf zich wel bewust waren van een zekere vernieuwing of hervorming, getuige het gebruik van woorden als *renovare*, *reformare* en *revocare*, al zijn ook hier moderne historici het niet met elkaar eens over de betekenis van dit woordgebruik.¹⁶ Ook woorden als *corrigerere*, *emendare*, *meliorare* en *restituere* komen we tegen in werken uit deze periode, hetgeen toch allemaal duidt op vernieuwing, correctie, zuivering, herstel en dergelijke. Modoinus — een van de dichters aan het hof — zegt in een van zijn werken: *Aurea Roma iterum, renovata nascitur*

orbi, het gouden Rome, weer hernieuwd, wordt wedergeboren in deze wereld.¹⁷ Deze vernieuwing is volgens Patzelt echter alleen te verstaan in christelijke zin.¹⁸ Von den Steinen vermeldt deze versregel ook, maar ziet deze alleen als enthousiasme over het vernieuwde keizerschap en de opbouw van Aken, en niet in culturele zin.

De term renaissance als breuk met het verleden

Trompf is in zijn artikel vrij positief over het gebruik van de term renaissance.¹⁹ Hij wijst erop dat weinigen de term hebben opgegeven, maar dat een adequate analyse van de relatie tussen de Karolingische cultuur en het renaissance-probleem in het algemeen nog niet gegeven is. In zijn artikel wil hij enige suggesties doen over de Karolingische Renaissance als historisch gegeven.

Elke renaissance is primair een culturele en dus ook een intellectuele ontwikkeling, zegt hij. De renaissance van de vijftiende/zestiende eeuw heeft een rijke achtergrond in de geschiedenis van de middeleeuwse beschaving en wetenschap, maar de Karolingische synthese heeft minder merkbare wortels en moest putten uit minder bronnen, die bovendien nog bijna opgedroogd waren. Als cultureel fenomeen heeft deze periode een meer legitieme pretentie op de begeerde titel renaissance.

Trompf verstaat renaissances als: nieuwe culturele syntheses die hoewel opkomend tegen de achtergrond van feitelijk ononderbroken eenheid met Rome, nieuwe en bezielende elementen van Griekse, semitische en vroeg-christelijke cultuur in zich opnemen.²⁰

Lehmann houdt de naam Karolingische Renaissance aan, omdat in de achtste/negende eeuw een wedergeboorte van studie in het algemeen optrad, waartoe ook het Latijn en de literatuur van het oude Rome behoorden.²¹ Hij noemt dit een werkelijke renaissance al zegt hij elders dat het zich bezighouden met studies aan het hof het begin van een cultuurbeweging was, die men met begrijpelijke overdrijving als renaissance heeft aangemerkt.²² De opvatting van Patzelt daarentegen, dat het schoolwezen onder Pepijn (de vader van Karel de Grote) beter was dan men algemeen aanneemt²³, verwerpt hij als 'geradezu absurd'.²⁴

De rol van de Oudheid.

Al in 1923 verklaart E. Patzelt de term Karolingische Renaissance niet juist te vinden voor deze periode. Zij is van mening, dat de catastrofentheorie — de invallen van de Germanen hebben bijna alle cultuur ver-

nietigd — niet houdbaar is, omdat in de verschillende nieuwe rijken die ontstaan, het niveauverschil met de Romeinen niet zo groot was. Zijn de barbaren wel schuldig aan het verval van de antieke cultuur? vraagt zij zich af.²⁵

De betrokkenheid met de klassieke oudheid heeft in feite niets te maken met een renaissance, aldus Von den Steinen. Men moet de Italiaanse scheppingstijd rond 1500 oppervlakkig begrepen hebben als men het Karolingische nieuwe begin, omdat dit ook met de oudheid te maken heeft, onder dezelfde titel brengt; er staat immers iets heel anders in het middelpunt.²⁶ Hiermee be-

Een andere benaming

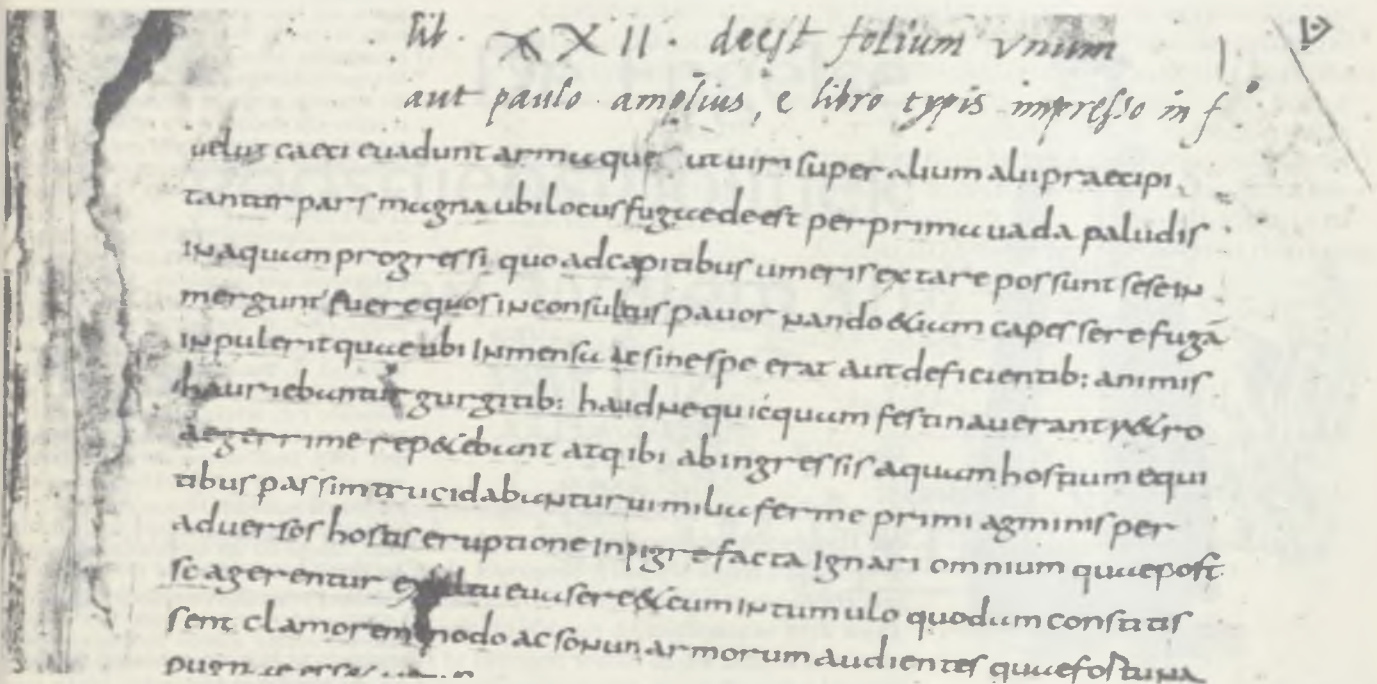
Alternatieve benamingen voor deze periode worden uiteraard gegeven door tegenstanders van de term renaissance, hoewel de meesten van hen het begrip toch blijven hanteren.

Schramm is echter consequent in dit opzicht: voor de Karolingische tijd heb ik de uitdrukking *correctio* voorgesteld, zegt hij. Want het ging de grote Frank op het geestelijk vlak niet erom de klassieken te 'vernieuwen' ... omdat Karels streven het culturele niveau omhoog te halen niet historisch gericht was kunnen alle woorden die met re- beginnen, niet van toepassing zijn.³¹

planmatig herstel van het ware en het juiste, wat het begrip *correctio* het beste uitdrukt. Het woord *emendatio* (verbetering) is hiervoor te zwak.³³

Conclusie

Naar mijn idee kan de term renaissance voor de Karolingische periode met enig recht gehandhaafd blijven. De vergelijking met de vijftiende/zestiende eeuw gaat niet op, is in wezen kunstmatig, omdat immers voor beide perioden de term renaissance pas later is gegeven en in dezelfde tijd, de jaren dertig van de negentiende eeuw (zie begin

Uittreksel uit de Derde Decade van Livius, geschreven te Tours toen Alcuinus daar abt was; een voorbeeld van de nieuwe manier van schrijven, de Karolingische minuskel. (Uit: Donald Bullough, *Het tijdperk van Karel de Grote, Alphen aan den Rijn 1963*, p. 122)

doelt hij het teruggrijpen naar de zuivere bronnen van het christendom, te weten de bijbel en de kerkvaders, zoals bijvoorbeeld Augustinus.

In eenzelfde richting denkt Ullmann als hij zegt, dat datgene wat men leest van de antieke wetenschap via het filter van de kerkvaders doordringt.²⁷

Brunholzl formuleert het als volgt: de term Karolingische Renaissance is weinig gelukkig gekozen omdat die aanduiding aan de grote Renaissance doet denken en de voorstelling wekt, dat het in de achtste en negende eeuw in eerste instantie om een herleving van de klassieke oudheid ging.²⁸

Dawson spreekt wel van een werkelijke renaissance, maar deze steekt volgens hem toch negatief af bij de grote Renaissance van de vijftiende/zestiende eeuw.²⁹ Génicot constateert wel het ontstaan van een typisch Karolingische cultuur al vindt hij het kenmerkende ervan dat spontaniteit en originaliteit door imitatie en compilatie verstikt worden.³⁰

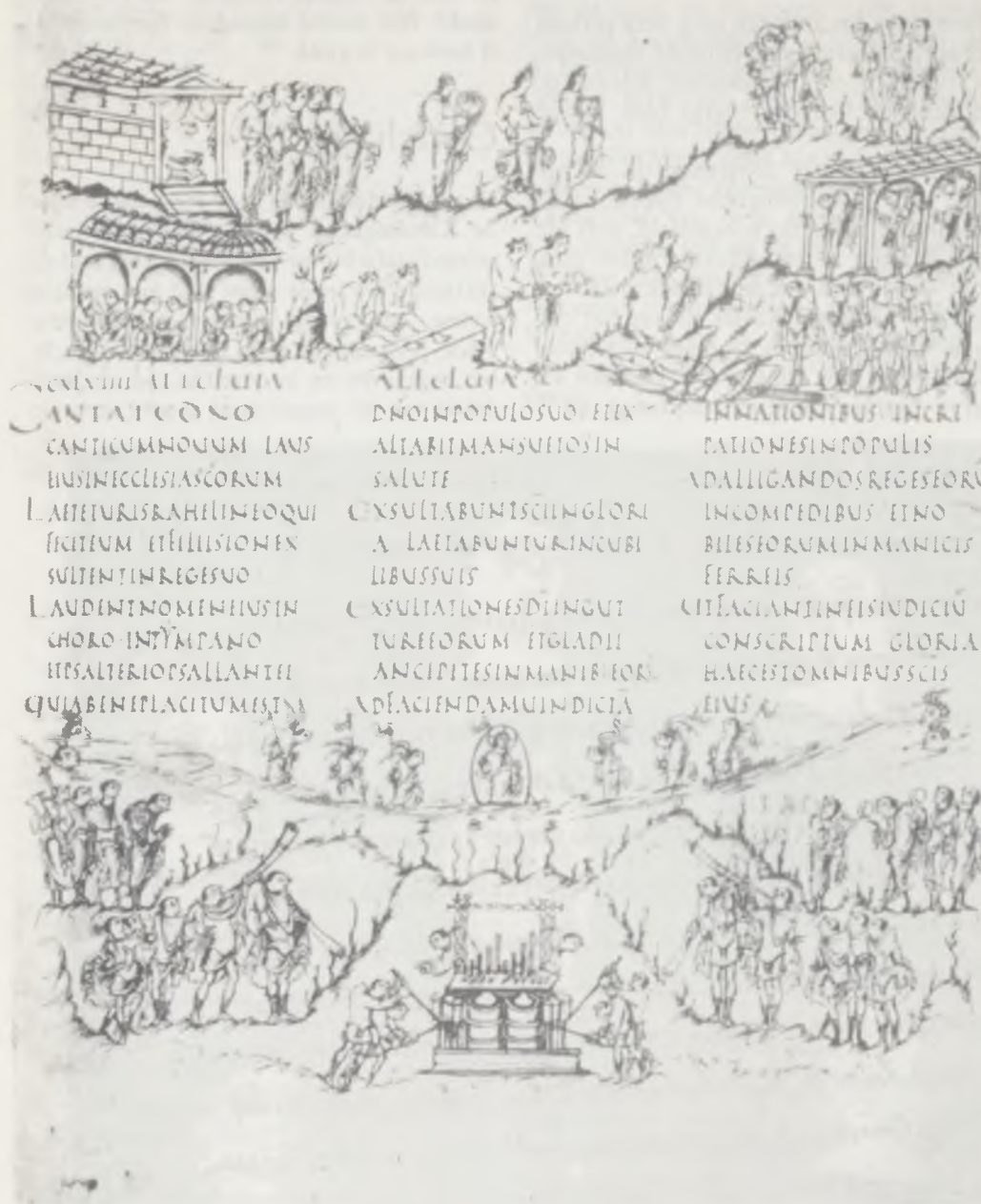
Verder argumenteert hij: het herstel van de authentieke teksten van de bijbel, liturgie en wetten, de verbetering van het onderwijs en de uitbouw van de *artes liberales*, het herstel van de orthografie en zuivering van verwilde schrijfvormen en van de kunst horen allemaal bij elkaar, maar door de benaming renaissance hieraan te geven wordt deze tot voorstadium van de vijftiende/zestiende eeuw gemaakt.³²

'Deze benaming past niet omdat zich niet iets voltrok dat met "geboorte" te vergelijken is. Karel zorgde wel ervoor, dat er een nieuw hoofdstuk in de kunst- en geestesgeschiedenis begon, maar zijn culturele bemoeienissen waren niet op de oudheid als zodanig gericht. *Ad recolendam veritatem* (om opnieuw te zorgen voor de waarheid) kon de oudheid alleen maar gebruikt worden. Afgewezen moest zij worden (de oudheid) als het heidens karakter te zeer in tegenstelling tot het christendom trad; soms kan dit ware alleen door de kerkvaders verkregen worden. Het ging Karel om het

artikel en noot 15).

Een sterker argument om de benaming te blijven gebruiken is het taalgebruik in de tijd zelf: geleerden aan het hof spreken van *renovare, reformare, revocare*. Hoe we deze woorden ook duiden, men ondervond de veranderingen die plaatsgrepen kennelijk toch ook als vernieuwingen.

In de tijd van Karel de Grote is veel materiaal van voorafgaande periodes verzameld. De meeste van de thans bekende antieke handschriften zijn door Karolingische bibliotheken bewaard gebleven, al is dit op het geheel gezien nog een erg klein gedeelte: van de klassieke Latijnse literatuur is slechts 6 procent over.³⁴ Volgens Lehmann is het erkennen en gebruiken van geestelijke waarden van het verleden een van de wezenlijke verdiensten van Karel de Grote geweest.³⁵ De antieke literatuur wordt niet in de eerste plaats om haarzelf bestudeerd, maar als ondergeschikt aan het streven om het Latijn te verbeteren en in christelijke context.

Een bladzijde uit het Utrecht psalter gemaakt tussen 820 en 840 te Reims in de Benedictijnerabdij Hautvillers (bezit van de Bibliotheek der RU Utrecht).

Voor de verbetering van het schrift is van belang alsmede de zorg voor een zuiverder (= correct geschreven) bijbeltekst 'ad recolendam veritatem', hetgeen zowel een religieuze verplichting alsook een morele opgave was.³⁶

Ullmann ziet deze renaissance niet als doel op zichzelf, maar als bijproduct van een meer fundamentele renaissance, de wedergeboorte en regeneratie van het gehele Frankische volk. Karel doelde op een transformatie van de maatschappij in overeenstemming met leerstellige en dogmatische noties van het christendom.³⁷ De bezoeken van de keizer aan Rome golden paus en kerk en niet de oudheid, zegt Patzelt.³⁸

Geconcludeerd kan worden, dat het historische belang van de periode het materiële resultaat overschrijdt. Na de regering van Karel de Grote verloopt de beweging vrij snel, hoewel Karel de Kale ook wel enige geleerden om zich heen wist te verzamelen.

Noten

1. J. LeGoff, *De cultuur van middeleeuws Europa*, Amsterdam 1987 (oorspr. *La Civilisation de l'Occident médiéval*, Parijs 1964), 165.
2. Met dank aan prof.dr. A.G. Weiler die mij welwillend uit het door hem in dezen bijeen-gegaarde materiaal liet putten, *Structuurgeschiedenis van de Vroege Middeleeuwen. Syl-labus bij de eerstejaars colleges Middeleeu-wse Geschiedenis KU Nijmegen; Kerk en cul-tuur 500-800*. De voorgeschiedenis van de Karolingische renaissance: scholen, onderwijs en cultuur, 91-106.
3. Zie bv. L. Musset, *Les invasions, les vagues germaniques*, Parijs 1965 (serie Nouvelle Clio 12).
4. In een recent artikel rekt R. Sharp af met het scherpe onderscheid dat gemaakt wordt tussen een kerk waarin het monastieke ele-ment overheerst en een kerk waarin de bis-choppelijke hiërarchie het belangrijkste is. Het zou ondoenlijk zijn alle argumenten uit dit uitvoerige artikel te noemen. Significant is echter zijn slotzin: 'It is a mistake to treat monasticism as the be-all and end-all of Irish ecclesiastical organization'; in: *Peritia. Journal of the medieval academy of Ireland*, 3 (1984), 230-270.
5. Zie voor uitgebreide informatie over Karel de Grote het standaardwerk *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben*, I. Persönlich-keit und Geschichte, ed. H. Beumann, Düs-seldorf 1965, II. Das geistige Leben, ed. B. Bischof, Düsseldorf 1965, III. Karolingische Kunst, ed. W. Braunsfels, H. Schnitzler, Düs-seldorf 1965, IV. Das Nachleben, ed. W. Braunsfels, P.E. Schramm, Düsseldorf 1967, V. Registerband, ed. W. Braunsfels, Düssel-dorf 1968. Deze werken zijn al wat ouder maar nog steeds zeer bruikbaar. Hier gaat het met name om deel II.
6. Veel informatie geeft het boek van F. Brunhölzl, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I*, München 1975, pp 243-315. Die geistige Erneuerung unter Karl dem Grossen, dat we als een soort vernieuwde Manutius zouden kunnen beschouwen (M. Manutius, *Geschichte der lateinischen Litera-tur des Mittelalters I*, München 1911); he-laas heeft Brunhölzl nog geen deel II het licht doen zien.
7. Zie o.a. het *Lexikon des Mittelalters I*, Mün-chen en Zürich 1978, s.v. Alkuin.
8. Vrije kunsten is de verzamelnaam waarmee sinds de Romeinse oudheid een reeks van profane wetenschappen – grammatica, reto-rica, dialectica, aritmetica, geometria, astro-nomia, musica – werd aangeduid waarvan men aannam, dat zij alle tezamen die graad van algemene ontwikkeling verschaffen die onontbeerlijk werd geacht voor zowel het praktische leven van een ontwikkeld mens als voor verdere specialistische vorming.
9. *Lexicon des Mittelalters II*, München en Zürich 1985, s.v. Einhard.
10. Voor een beschrijving van de voornaamste geleerden zie het boek van Brunhölzl, noot 6.
11. Zie voor *capitularia* het standaardwerk van F.L. Ganshof, *Wat waren de capitularia?* Brussel 1955.
12. *Monumenta Germaniae Historica*, Cap. I 79.
13. *ibidem* 22.
14. E. Patzelt, *Die Karolingische Renaissance. Beiträge zur Geschichte der Kultur des frü-hen Mittelalters*, Graz 1923, 31.
15. J. Michelet, in zijn *Histoire de France*, Parijs 1833, gebruikt de term renaissance het eerst voor de vijftiende/zestiende eeuw en verstaat daaronder een herleving van de oudheid en een herontdekking van de individu.

16. W. Ullmann, *The Carolingian Renaissance and the idea of kingship*, Londen 1969, 7.
17. *Monumenta Germaniae Historica Poetae* I, 385.
18. Patzelt, 150.
19. G.W. Trompf, The concept of the Carolingian Renaissance, in: *Journal of the History of Ideas* 24 (1973), 3-26.
20. Trompf, 25.
21. P. Lehmann, *Erforschung des Mittelalters, ausgew. Abhandlungen und Aufsätze* II, Stuttgart 1959, 114.
22. *ibidem*, 121.
23. Patzelt, 80.
24. Lehmann, 124.
25. Patzelt, o.a. 32.
26. W. v.d. Steinen, Der Neubegin, in *Das geistige Leben* (zie noot 5), 18.
27. Ullmann, 15.
28. Brunhölzl, 243.
29. Ch. Dawson, *The making of Europe*, Londen 1946, 193.
30. F.L. Génicot, *Les lignes de falte du Moyen Age*, Parijs 1975, 94.
31. P.E. Schramm, *Kaiser, Könige und Päpste I, von der spätantike bis zum Tode Karls des Grossen (814)*, Stuttgart 1968, 28.
32. P.E. Schramm, Karl der Grosse. Denkart und

- Grundauffassungen. Die von ihm bewirkte Correctio ('Renaissance'), in: *Historisch Zeitschrift* 198 (1964), 306-345, hier: 336.
33. *ibidem*, 336-337.
 34. Trompf, 20.
 35. Lehmann, 126.
 36. Schramm, *Karl der Grosse*, 336; vgl. ook Von den Steinen, 12.
 37. Ullmann, 6-7.
 38. Patzelt, 151.
 39. Brunhölzl, 325.

De Engelse godsdienstpolitiek van Willem III

W. Troost

Bij het woord Glorious Revolution denken wij in Nederland meestal aan de tocht van Willem III naar Engeland om zijn schoonvader Jacobus II van de troon te stoten en Engeland in de Europese Alliantie tegen Frankrijk te brengen. Zelden realiseert iemand zich dat Willem III bij zijn troonsbestijging ook hoofd van de anglicaanse kerk werd. Om de balans weer wat in evenwicht te brengen wordt in dit artikel aandacht besteed aan de godsdienstpolitiek van de stadhouder-koning.

Dr. W. Troost is leraar geschiedenis aan de Rijksscholengemeenschap Schravenlant in Schiedam.

Bisschop en twee kanseliers.

De Restauratie van de Stuarts in 1660 bracht ook het herstel van de anglicaanse kerk met zich mee. In de jaren daarvoor had het erop geleken, dat beiden definitief zouden verdwijnen. In de burgeroorlog tussen Karel I en het parlement had ook de godsdienst een belangrijke rol gespeeld. De koning streed, als hoofd van de anglicaanse kerk, tegen de Puriteinen. De belangrijkste groep hiervan, de presbyterianen, wilden de anglicaanse bisschoppelijke hiërarchie afschaffen, omdat deze teveel op de katholieke kerkorganisatie leek. Zij waren van mening, dat bisschoppen de vrijheid van het individu op godsdienstig gebied teveel beperkten.

De presbyterianen konden ook niet instemmen met de onderdelen van het in 1552 opgestelde Book of Common Prayer, die betrekking hadden op de liturgie, zoals het kruisteken bij doop en buigen bij het noe-

men van de naam Jezus. Wat kerkelijke dogmatiek betreft lagen de opvattingen ook nogal ver uit elkaar.

Onder invloed van de presbyterianen schafte het parlement in 1644 het Book of Common Prayer af. Een jaar eerder hadden de presbyteriaanse leiders een Solemn League and Covenant opgesteld, waarin tot 'Extirpation of Popery and Prelacy' (kerkbestuur door bisschoppen) werd besloten. Vervolgens vond er een reorganisatie van anglicaanse kerk volgens het presbyteriaanse model plaats.

Maar voor de dood van Karel I in 1649 droegen de presbyterianen geen verantwoordelijkheid.

Restauratie

Na de Restauratie in 1660 werd de positie van de anglicaanse kerk door middel van

*De illustraties zijn Engelse tekeningen uit de 17e eeuw en geven een indruk van de bevolking. (Uit: Maurice Ashley, *Life in Stuart England*, London 1964).*

V.l.n.r. een man uit de provincie, een zwerwer, een 'gentleman' en zijn gezin, landarbeiders, thuiswerkster.

wetgeving weer hersteld. Dit blijkt uit de Corporation Act van 1661. Deze wet, aangenomen door het zogenaamde Cavalier parlement, waarin de anglicaanse gentry over een grote meerderheid beschikte, eiste van alle leden van de Corporation (het bestuur van een borough), dat ze de Solemn League and Covenant uit 1643 zouden afzweren. Ieder lid had daarnaast de plicht de eed van trouw aan de koning af te leggen. Deze 'Oaths of Allegiance and Supremacy' waren gebaseerd op Romeinen 13:1, waarin de apostel Paulus schrijft, dat men zich moet onderwerpen aan de door God ingestelde overheid.

In mei 1662 nam het parlement de Act of Uniformity aan. De geestelijkheid werd verplicht het Book of Common Prayer en de 39 artikelen uit 1553, waarin een aantal anglicaanse dogma's waren vastgelegd, te accepteren.

Vele geestelijken weigerden te voldoen aan de in deze laatste wet gestelde eisen. Hiermee plaatsten zij zich buiten de anglicaanse kerk en zouden met hun gelovigen voortaan bekend staan als 'dissenters' of 'Nonconformisten'.

Allerlei strafwetten werden tegen hen uitgevaardigd. Weliswaar werden zij én de presbyterianen, Independenten en Quakers niet openlijk vervolgd, maar van tolerantie tegenover hen was evenmin sprake. De poging van sommige anglicaanse geestelijken en politici om gematigde presbyterianen in de kerk op te nemen werd door de meerderheid van de anglicaanse geestelijken en het parlement niet gehonoreerd. De dissenters werden beschouwd als koningmoordenaars en republikeinen.

De Nonconformisten, die men vooral kon aantreffen onder handwerkslieden en handelaars in de steden, vormden slechts vijf procent van de bevolking en werden niet als werkelijk bedreigend ervaren. Voor de 260.000 katholieken koesterden de Engelsen wel een grote angst, hoewel zij in aantal en moreel op hun retour waren. Er waren, volgens de argwanende protestanten, voortdurend plannen om het katholicisme in Engeland te herstellen.

In de jaren 70 begon het wantrouwen van de anglicanen zich ook tegen Karel II en zijn broer Jacobus te richten. Hoewel ze in 'Divine Right of Kings' geloofden, konden zij niet accoord gaan met de 'Declaration of Indulgence' van 15 maart 1672 (o.s.), waarin de koning de strafwetten tegen de dissenters en katholieken buiten werking stelde. Met deze Declaration, die werd afgekondigd bij het begin van de oorlog tegen de Republiek, hoopte Karel zich minder afhankelijk te maken van de anglicaanse kerk en het parlement. Hij wilde zich graag tot het katholicisme bekeren en koesterde de hoop een absoluut monarch te worden. De Declaration moest de koning de steun

van de Dissenters bezorgen en de creatie van een volgzzaam parlement mogelijk maken.

Deze politiek mislukte, omdat het parlement van mening was, dat met de Declaration vooral beoogd werd de positie van de katholieken te verbeteren. Daarom werd Karel II door de Engelse politici gedwongen de Declaration in te trekken en zijn toestemming te geven aan de Test Act. Ambtenaren werden door deze wet gedwongen ter communie te gaan volgens de riten van de anglicaanse kerk en een verklaring af te leggen tegen de leer van de transsubstantiatie. Het was de parlementariërs niet ontgaan, dat de impopulaire Jacobus tijdens Pasen 1673 niet ter communie was gegaan in de anglicaanse kerk. Voor een troonvolger — zijn broer Karel had slechts onwetige kinderen — was dit uiterst verdacht.

Toen Jacobus op 20 september voor de tweede keer in het huwelijk trad, dit keer met de katholieke Mary of Modena, nam de angst voor 'popery' in het land sterk toe. Het katholicisme werd beschouwd als onlosmakelijk verbonden met het vorstelijk absolutisme, zoals Lodewijk XIV dat in Frankrijk uitoefende. De angst voor de 'papen' leidde aan het eind van de jaren 70 tot de 'Popish Plot' hysterie, waarbij het gerucht ging, dat de Jezuiten van plan waren Karel II te vermoorden. De troonopvolger Jacobus, die inmiddels zijn overgang naar het katholicisme bekend had gemaakt, stond onder verdenking. Daarop ontstond er een ernstige politieke crisis, waarin de vraag of Jacobus zijn broer op mocht volgen, centraal kwam te staan. In de 'Exclusion Crisis' die van 1679 tot 1681 duurde, oordeelde een meerderheid

van het Lagerhuis tot drie keer toe, dat Jacobus, de katholieke, die uit was op vorstelijk absolutisme, zijn broer niet mocht opvolgen. Maar de anglicaanse kerk toonde zich een trouw bondgenoot van Karel II, die verdere aantasting van zijn prerogatief vreesde, indien hij de uitsluiting van zijn broer accepteerde. Dankzij de steun van 26 anglicaanse bisschoppen werd de Exclusion Bill op 2 december 1682 door het Hogerhuis met 63 tegen 30 stemmen verworpen.

De Tories, medestanders van de koning, en anglicaanse kerk werkten nauw samen in hun strijd tegen de Whigs, tegenstanders van Jacobus' troonopvolging, die de dissenters aan hun kant wisten. Om de steun van de Nonconformisten te behouden kwamen de Whigs met een wet, die de strafwetten tegen hen buiten werking stelde.

my endeavours to preserve this government in church and state as it is by law established.

Hij wilde in de eerste plaats gelijkheid voor zijn geloofsgenoten en verwachtte, dat de anglicanen zich en masse zouden bekeren tot het katholicisme, wanneer de strafmaatregelen tegen de katholieke kerk zouden worden opgeheven. Het parlement bleek echter niet bereid tegemoet te komen aan de wens van de koning de Test Act af te schaffen.

Jacobus reageerde met het ontbinden van het parlement en het ontslaan van ministers, die weigerden zijn politiek ten uitvoer te brengen. Ook lokale machthebbers, die niet bereid bleken mee te werken aan het afschaffen van de Test Act, werden ontsla-

de anglicaanse geestelijkheid. De aartsbischop van Canterbury, William Sancroft, en zes bisschoppen, waaronder persoonlijke vrienden van de koning, lieten hem weten, dat zij het gebruik van de 'dispensing power' illegaal achtten: zij konden de Act niet voorlezen.

Deze weigering was in strijd met het anglicaanse dogma van 'Non-Resistance' tegen de vorst.

De anglicanen wilden nu een verenigd protestants front tegen de koning en daartoe werd de dissenters de mogelijkheid in het vooruitzicht gesteld toe te treden tot de anglicaanse kerk. Hoewel deze Comprehension gedachte eerder door de anglicaanse geestelijken verworpen was, bleken zij onder invloed van de katholieke dreiging hun bezwaren overboord te zetten.

Na een mislukte poging van Jacobus om de aartsbisschop en zijn confraters wegens

smaad te laten veroordelen, besloten zeven politici, zowel Whigs als Tories, nu de Nederlandse stadhouder Willem III uit te nodigen om de godsdienst en de vrijheden van het Engelse volk veilig te komen stellen.

Willem III

Sinds het begin van zijn stadhouderschap in 1672 had Willem III de ontwikkelingen in Engeland scherp in de gaten gehouden. In het kader van zijn strijd tegen Lodewijk XIV streefde Willem er naar Engeland in de anti-Franse coalitie op te nemen. Hij was daarom in 1677 getrouwd met Mary, de oudste dochter van Jacobus. Concrete steun had Willem uit Engeland echter nooit ontvangen. Na de troonsbestijging van Jacobus was Willem bang, dat deze katholieke vorst een cliënt van Lodewijk zou worden. Bovendien bestond er vrees, dat Jacobus zijn dochter Mary, een overtuigd anglicaanse, zou uitsluiten van de troonopvolging om zo de kroon in katholieke handen te houden. Toen in 1688 een zoon geboren werd, die overigens door vele Engelsen beschouwd werd als een ondergeschoven kind, leek deze angst bewaarheid te worden.

Het steeds radicaler optreden van de Whigs en de angst voor een nieuwe burgeroorlog brachten vele politici, die in eerste instantie voor Exclusion gestemd hadden, weer terug in het royalistische kamp. Toen bleek dat een aantal leidende Whigs vage plannen koesterde om Karel en zijn broer te vermoorden, greep de koning dit zogenaamde Rye House Plot aan om hen uit te schakelen. Hierdoor verkeerden kroon en anglicaanse kerk bij zijn overlijden in 1685 in een riant positie.

Jacobus II

Bij zijn troonsbestijging probeerde de nieuwe koning de Tories, die eerbied voor de anglicaanse kerk paarden aan een groot ontzag voor het koningschap, voor zich te winnen met de opmerking *'I shall make it*

gen en vervangen door katholieken en dissenters. Met hun steun en die van de Whigs hoopte Jacobus, nu zijn breuk met de Tories een voldongen feit was, een parlement bijeen te roepen, dat zijn godsdienstpolitiek wel zou accepteren.

Aangezien het benoemen van niet-anglicanen in overheidsfuncties wettelijk verboden was, vaardigde Jacobus tot twee keer toe een Act of Indulgence uit, die de Test Act en de strafwetten buiten werking stelde. Daarmee negeerde de koning bestaande wetgeving, maar hij meende dat zijn 'dispensing power' hem hiertoe het recht gaf. Deze macht had, volgens hem, God hem gegeven en de koppige vorst stelde *'I will maintain it'*.

De eis, dat de tweede Act of Indulgence in mei 1688 vanaf de kansel werd voorgelezen bracht Jacobus in regelrecht conflict met

Toen er in 1688 een Europese oorlog dreigde, besloot Willem tussenbeide te komen om zo de Engelse buitenlandse politiek meer op de zijne af te stemmen. Of Willem van meet af aan koning van Engeland wilde worden, is niet duidelijk. Zijn proclamatie aan het Engelse volk van 12 oktober 1688 uit Den Haag sprak daar niet over, maar evenmin dat hij naar Engeland kwam om steun tegen Lodewijk XIV te verkrijgen. Willem kondigde aan dat zijn overtocht werd ingegeven door het motief de politieke en godsdienstige vrijheden van de Engelse natie veilig te stellen en alle politieke kwesties aan een vrij en wettig gekozen parlement voor te leggen.

In de proclamatie sprak Willem de wens uit dat er een verzoening tussen de anglicaanse kerk en de dissenters zou plaatsvinden. Hij verklaarde zich een voorstander *'of such laws as might establish a good agreement between the Church of England and all protestant dissenters'*.

Deze sympathie voor de dissenters was niet zo vreemd voor de calvinistische Willem, maar hij bleek slecht op de hoogte van de Engelse verhoudingen en deze sympathie werd hem bijna noodlottig.

Opnieuw werd een poging gedaan de dissenters tot de anglicaanse kerk te laten toetreden. Aan deze 'Comprehension Bill' was een *'bill for exempting their Majesties' Protestant subjects, dissenting from the Church of England from the penalties of certain laws'* gekoppeld. Deze Toleration Bill moest gelden voor die dissenters, die de stap naar de anglicaanse kerk weigerden te maken. Willem was een voorstander van de Comprehension Bill. Bij de behandeling van het wetsvoorstel op 16 maart 1689 sprak hij de hoop uit *'[that] you will leave room for the admission of all protestants that are willing and able to serve'*. Daarmee gaf de koning aan, dat hij de Test Act wilde afschaffen. Hierdoor ontstond het idee dat de koning de anglicaanse kerk wilde opofferen aan de dissenters.

Uit wantrouwen tegen de bedoelingen van de calvinistische koning torpedeerden beide partijen het wetsontwerp. De Toleration Bill werd wel aangenomen en toegepast op alle Non-Conformisten. Dissenters, die hun loyaliteit betuigden aan de koning en zich uitspraken tegen de transsubstantiatieleer, mochten in hun eigen kerkgebouw kerkdiensten houden, als zij de deuren maar open lieten. De Test Act bleef echter van kracht. Voor katholieken werd er geen mogelijkheid geschapen om godsdienstoefeningen te houden.

Toen Mary en Willem op 13 februari de kroon van Engeland accepteerden, wachtte Willem opnieuw een tegenslag. Een niet onaanzienlijke groep anglicaanse geestelijken en politici bleek niet genegen de eed van trouw aan *'their Majesties'* af te leggen.

De aartsbisschop van Canterbury, vijf van zijn bisschoppen en 400 lagere geestelijken waren van mening, dat Jacobus nog steeds hun wettige vorst was. Ook de meeste anglicaanse Tories hadden moeite met de eed van trouw aan Willem. Zij hadden het liefst Willem als regent voor zijn schoonvader aangesteld. Aangezien dit idee door het parlement verworpen was, waren zij wel bereid Willem als *de facto* monarch te erkennen.

Twijfelaars en Non-Jurors werden vervolgens met allerlei godsdienstige en politieke argumenten bewerkt om hun verzet tegen erkenning van Willem op te geven. Sommige anglicaanse ideologen bijvoorbeeld wezen er op, dat Christus de Romeinse keizer had erkend, ofschoon de Romeinen de Joden onderworpen hadden. Anderen zagen Willem als een instrument van God, gezonden om de ware godsdienst te handhaven. Daarom kon men hem dus zonder probleem als *de facto* vorst erkennen. Sancroft en de zijnen lieten zich evenwel niet vermurwen.

Trouwens ook de Tories, die Willem wel als *de facto* vorst erkenden, hadden nog genoeg problemen met hun nieuwe vorst. Zij keurden niet alleen zijn optreden gedurende de behandeling van de Comprehension Bill af, ook zagen zij met afschuw, dat Willem in juli 1689 zijn goedkeuring gaf aan een wet van het Schotse parlement. Daarin werd de Schotse Episcopale Kerk afgeschaft en vervangen door een presbyteriaanse kerkorde. De verhouding tussen Willem, de Tories en de anglicaanse kerk dreigde volledig verstoord te raken.

Verzoening

Willem wist een breuk te vermijden door de banden met de Tories aan te halen en de Whig-invloed binnen de regering terug te dringen. Aanvankelijk had Willem de ministersposten gelijk verdeeld over Whigs en Tories. Beide partijen hadden hun aandeel in de revolutie geleverd en de koning wilde de eenheid van de natie handhaven. Van die samenwerking kwam weinig terecht. De Whigs vonden, dat het slagen van de revolutie vooral aan hen te danken was en zij hadden Willem als *de jure* vorst erkend. Uit dankbaarheid had Willem de belangrijkste regeringsfuncties aan hen moeten toewijzen. Bovendien verweten zij de Tories, dat deze de naar absolutisme strevende Karel II en Jacobus II geen strobreed in de weg gelegd hadden. Hun houding na het ontdekken van het Rye House Plot waren zij evenmin vergeten.

Tegen deze onverzoenlijke houding van de Whigs had Willem grote bezwaren. Verdeelheid maakte een eensgezind optreden tegen Lodewijk XIV onmogelijk. Daarbij twijfelde Willem aan de oprechtheid van de Whigs, die hij ervan verdacht uiteindelijk een republikeinse staatsvorm te willen instellen. Daarom zocht Willem toenadering tot

gematigde Tories, zoals de graaf van Nottingham. Op godsdienstig gebied leidde dit tot de benoeming in belangrijke kerkelijke ambten van bezielde anglicaanse geestelijken, die als gematigd bekend stonden. In eerste instantie kwamen deze functies vrij door het ontslag van Non-Jurors en het overlijden van bisschoppen, die Willem wel als *de facto* koning hadden erkend. Maar uiteindelijk ontsloeg Willem, na lang aarzelen, William Sancroft als aartsbisschop van Canterbury en benoemde de gematigde Tory Tillotson in zijn plaats.

De Whigs waren teleurgesteld over deze benoemingen. Voor Willem telde slechts dat de breuk met de Tories was geheeld. De koning, die kerkelijke zaken eigenlijk niet belangrijk vond, liet de godsdienstige kwesties vervolgens over aan zijn vrouw Mary en wijdde zich volledig aan de oorlog tegen Frankrijk.

De Whigs wilden nu weer hun partijgenoten in kerkelijke ambten benoemen. Het overlijden van Mary, eind 1694, bracht Willem ertoe een kerkelijke commissie in het leven te roepen *'to recommend fit persons to all ecclesiastical preferment'*. In de commissie benoemde hij aanhangers van de ontslagen Nottingham. Daarmee gaf de koning de wens te kennen op godsdienstig gebied een middenkoers te willen blijven varen en de wensen van de Whigs niet in te willigen.

De heerschappij van de Whigs werd na het sluiten van de Vrede van Rijswijk steeds meer betwist door een coalitie van Country Whigs en Tories. De Country Whigs namen het hun partijgenoten in de regering (Court Whigs) kwalijk, dat ze de macht van de koning niet inperkten, zichzelf te veel macht toe eigenden, politieke vrienden op allerlei posten benoemden en hoge belastingen hieven om oorlog te kunnen voeren. Vooral de

man die niet naar een dissenters bijeenkomst ging, naar de anglicaanse kerk diende te gaan, maar met deze bepaling werd de hand gelicht. Een dissenters congregatie, die kerkdiensten wilde houden moest daarvoor eerst vergunning vragen en de anglicaanse geestelijken hadden ontdekt, dat in het eerste jaar al 936 vergunningen waren uitgereikt. Ze ergerden zich daarbij aan het verschijnsel dat als *'occasional conformity'* bekend stond: een dissenter ging een keer per jaar naar het heilig avondmaal in de anglicaanse kerk, voldeed zo aan de criteria van de Test Act om een regeringsfunctie te mogen bekleden en bezocht de rest van het jaar de kerkdiensten van de dissenters. Ook ontging het deze orthodoxe anglicanen niet, dat er veel boeken op de markt verschenen, die in strijd waren met de anglicaanse leer. John Locke twijfelde in zijn in 1695 geschreven *'Reasonableness of Christianity'* weliswaar nog niet aan de goddelijke openbaring, maar John Toland keerde zich in zijn *'Christianity not mysterious'* tegen mysteries en doctrines, die het menselijk begrip te boven gingen. Deze boeken konden verschijnen, omdat de Whig regering in 1695 de Licensing Act, waarmee de autoriteiten de publikatie van bepaalde boeken kon verbieden, had afgeschaft.

De orthodoxe geestelijken gaven de Junto Whigs de schuld van deze ontwikkelingen. Het wantrouwen werd nog vergroot omdat 20 procent van alle Nonconformisten in Londen woonde. De Junto onderhield met dit commerciële hart nauwe banden. Daarbij vormden de half miljoen dissenters 15 tot 20 procent van het Engelse electoraat. Zij waren trouwe aanhangers van de Whig Junto en bepaalden in sterke mate de regeringspolitiek.

In de ogen van de anglicaanse geestelijken ondernamen de bisschoppen te weinig actie tegen de gesignaleerde misstanden. De kerkleiders werden zelfs beschuldigd, ten onrechte overigens, met de Whigs onder één hoedje te spelen. Zij werden uitgemaakt voor *'Whig latitudinarians'* vrijzinnige, onorthodoxe geestelijken, die het anglicaanse geloof zoals dat sinds de tijd van Elizabeth I gegroeid was, bedreigden.

Opnieuw problemen

Maar deze oorlog bracht Willem ertoe opnieuw met de Tories te breken en zijn vertrouwen te schenken aan een groep Whig politici, die als Whig Junto de geschiedenis in zou gaan. De Tories achtten de oorlog op het continent een te kostbare zaak en wilden zich beperken tot een oorlog op zee tegen Frankrijk. Whig politici wilden de oorlog in de Zuidelijke Nederlanden juist krachtig voortzetten. Ze beschikten over een grotere groep volgelingen in het Lagerhuis en hun opmars in de Engelse politiek was zonneklaar toen Nottingham in november 1693 werd ontslagen.

In 1692 ingevoerde Land Tax veroorzaakte ontevredenheid, omdat de kosten van de oorlog vooral op de gentry werden afgewenteld. En dat terwijl de Londense City, waarmee de Junto goede contacten onderhield, wel aan de oorlog verdiende maar van belasting betalen verschoond bleef. Deze coalitie, New Country Party, of New Tories genoemd, gebruikte het ongenoegen van de meerderheid van de anglicaanse geestelijken om de politieke strijd tegen de Junto te intensiveren. Deze geestelijken waren zeer verontrust over de godsdienstige ontwikkelingen. Met afgrijzen constateerden zij, dat het kerkbezoek in de anglicaanse kerk terugliep. De Toleration Act had weliswaar bepaald, dat iedere Engels-

Low Church en High Church

De kerk viel nu uiteen in Low Church en High Church anglicanen. De laatstgenoemde, waartoe de ontevreden geestelijken zich rekenden, verlangden terug naar de tijd van de Restauratie toen de anglicaanse kerk een onbedreigde monopoliepositie bezat en de politiek kon beïnvloeden. Volgens hen was de kerk de staat en omgekeerd. De revolutie had echter een eind gemaakt aan de centrale rol van de kerk in de maatschappij en dat wilden of konden de geestelijken niet

Een predikant, nonconformistisch.

accepteren. De Whig gedachte dat godsdienst een persoonlijke zaak is zou gaan zegenen.

Vooralsnog waren er voortdurend heftige discussies tussen de Low Church en High Church anglicanen. Een vergelijk tussen beide richtingen was mede onmogelijk omdat de politiek zich met de godsdienststrijd bemoeide. De New Country Party gebruikte de High Church Movement om de meerderheid van de natie achter zich te krijgen in haar strijd tegen de Whig Junto. In het nog overwegend agrarische Engeland, waar village parson en country squire vol wantrouwen naar de City keken, lukte dit uitstekend. De bisschoppen beschouwden zich Low Church en wilden de middenkoers eigenlijk niet opgeven. Zij werden in de hoek van de Whigs gedreven. Een politiek adviseur van Willem III, de graaf van Sunderland beschreef dit proces in een brief aan de koning van 11 september 1701: *'the whole moderate Church party, who are not Jacobite, are joined with the Whigs'*.

De New Country Party, die na de Vrede van Rijswijk over een meerderheid in het Lagerhuis beschikte, ging maatregelen nemen die Willem nauwelijks kon accepteren. Zij beperkte het leger, stelde de schenking van Ierse landgoederen aan zijn gunstelingen ter discussie en maakte deze vervolgens ongedaan. Tot zijn grote teleurstelling zag de koning zich gedwongen in juli 1700

een nieuwe regering met overwegend New Country Party leden te benoemen.

Bij de onderhandelingen over de nieuwe regering, stelde de Tory-leider, de graaf van Rochester, de eis van de ontevreden geestelijken om een anglicaanse kerkvergadering te houden aan de orde. Deze Convocation moest uit twee kamers bestaan, het Lower en Upper House. In het Upper House zou het episcopaat een ruime meerderheid bezitten, maar in het Lower House zouden de malcontenten de meerderheid hebben. Hier hoopten de ontevreden hun slag te slaan. Willem moest de eis van Rochester inwilligen.

De orthodoxe geestelijken vielen nu hun aartsbisschop van Canterbury aan en daagden zijn gezag uit. Pas na de parlementsontbinding in november 1701, toen automatisch ook een eind aan de Convocation kwam, werd deze directe confrontatie tussen kerkleiders en lagere geestelijken beëindigd.

Tot slot

Na de dood van de calvinistische 'Dutch' Willem in 1702 herleefde de hoop van de anglicaanse geestelijken door de troonsbestijging van zijn schoonzuster, de anglicaanse prinses Anne. Deze vrouw, die drie dagen na de dood van haar zwager tegen het parlement zei, dat haar hart 'entirely English' was, zou de anglicaanse kerk zeker behoeden voor verder verlies van status en autoriteit.

De meerderheid van de anglicaanse clerus was dus ontevreden met de godsdienstpolitiek van Willem III. Na de slechte start had Willem in eerste instantie een redelijke verhouding met de anglicaanse kerk opgebouwd. Maar tot ergernis van Willem III werden zowel de godsdienstige als de politieke verhoudingen gekenmerkt door 'parteyenschappen', waardoor Willem ook op godsdienstig gebied weinig goeds kon doen. Godsdienst en politiek waren te nauw met elkaar verweven.

Boven-Digoel: concentratiekamp of deportatieoord?

Tanah Merah gezien vanuit de landzijde, januari 1938 (foto Koninklijk Instituut voor de Tropen).

Bert Weener

Dit artikel gaat over twee kampen: Tanah Merah en Tanah Tinggi. Deze twee kampen werden in Nieuw Guinea opgezet om Indonesiërs, die voor hun soevereiniteit opkwamen, te interneren. 'Boven-Digoel', zoals deze kleine nederzettingen in de volksmond heetten, bestond van 1927 tot 1943.

LITERATUUR

Boven Digoel is geen totaal vergeten bladzijde in de Nederlandse geschiedenis. Zo schreef L. de Jong erover in zijn werk *De geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 11a.

Ook Soetan Sjahrir, die er een tijdlang verbleef, wijdde er vele bladzijden aan in zijn *Indonesische overpeinzingen*.

Een boek, dat in de jaren dertig verscheen en goed verkocht werd was het werk van L.J.A. Schoonheydt, *Boven Digoel*. De heer Schoonheydt verbleef enkele jaren in het kamp als gouvernementsarts en gaf in zijn boek een zeer gedetailleerd, maar kolonialistisch beeld van het kamp.

Pas in 1973 verscheen bij Contact in Amsterdam de 'definitieve' beschrijving van het kampleven: *Vijftien jaar Boven Digoel*. Het werd geschreven door I.F.M. Salim, die met een van de eerste bannelingentransporten naar Tana Merah kwam en daar werkzaam was bij de malaria-bestrijdingsdienst. Hierdoor kwam hij op vrijwel alle plaatsen in beide kampen, waar hij tot de evacuatie verbleef.

Nieuw Guinea of Irian Barat, zoals het tegenwoordig genoemd wordt, heeft de Nederlands-Indische regering nooit erg geïnteresseerd. Het gebied is onherbergzaam en heeft een onaangenaam en ongezond klimaat. Toen echter in 1927 de oprichting van een 'deportatieoord voor communisten' werd overwogen, kwam vooral het zuidoosten van dit eiland hiervoor in de belangstelling. Dit was het gevolg van een rapport dat een jaar eerder was opgesteld door een expeditie die daar de rust onder de Papoea's moest herstellen. Men had van het binnenland een vrij gunstige indruk gekregen: het klimaat zou er redelijk zijn, de rivier de Digoel was visrijk en de klei aan de oevers zou landbouw mogelijk maken.

De plannen voor deportatie naar dit gebied waren het gevolg van de communistische opstand van 1926. De Nederlandse regering had hierna zo'n 13.000 mensen laten arresteren. Er werd nauwelijks of geen onderzoek gedaan naar hun rol in de opstand.

Toch werd voor ongeveer 10 procent van hen deportatie noodzakelijk geacht. Men meende dat zo verdere onrust in de archipel zou worden vermeden en de 'heropvoeding' van de bannelingen goed en onder gunstige omstandigheden zou kunnen geschieden.

Op 26 januari 1927, kort nadat het definitieve besluit genomen was, vertrok kapitein L.Th. Becking, die een belangrijke rol had vervuld bij de onderdrukking van de opstand, vergezeld van 120 militairen en een aantal dwangarbeiders naar de plaats waar het kamp gebouwd moest worden. Binnen twee maanden moest het kamp gereed zijn. Aan de oever van de Digoel werd een steiger en een badvlot gemaakt en er werden snel een aantal barakken neergezet. Deze moesten zowel aan de militairen en dwangarbeiders als aan de eerste bannelingen een tijdelijk onderkomen bieden. Later zouden ze vervangen worden door huisjes.

Binnen de afgesproken tijd arriveerden de eerste bannelingen, soms vergezeld van

vrouw en kinderen. Met hetzelfde schip reisde de Deense journalist Aage Nielsen mee om over de reis en de situatie in het kamp verslag te doen. De reis had hij mooi gevonden maar de situatie in het kamp beschreef hij als 'afschrikwekkend'.

Zo startte hij, zonder het te weten, de discussie of Boven Digoel een concentratiekamp dan wel een deportatieoord was, zoals de Nederlands-Indische regering van mening was. Regelmatig bezochten zowel binnen- als buitenlandse journalisten de post, waarbij telkens weer een van beide termen bevestigd werd. Uiteraard was de politieke voorkeur en het opmerkingsvermogen van de verslaggever hierbij doorslaggevend.

Het 'dorpsplein' van Tanah Merah met op de achtergrond de commandantswoning (foto Koninklijk Instituut voor de Tropen).

De bouw van het kamp

Voordat de bannelingen het kamp bereikten hadden ze vaak een lange en ingewikkelde reis achter de rug. Eerst moesten ze naar Ambon om van daaruit over te stappen op een schip dat de Digoel kon bevaren. Hun reis duurde na Ambon nog ongeveer een week.

De eerste zending bannelingen vertrok met tamelijk hoge verwachtingen, daar hun gezegd was dat klimaat, grond en natuur een redelijk tot goed leven mogelijk maakten. Daarbij zou het Gouvernement behulpzaam zijn bij de opbouw van de nederzetting. Maar de aanblik van het primitieve barakkenkamp bracht onmiddellijk ontgoocheling. Dit, de strenge militaire leefregels en de verplichting om aan de bouw van de huisjes deel te nemen, deed de bannelingen met hun familieleden protesteren. Ze weigerden te werken en schreven een brief aan het Gouvernement, waarin zij stelden niet als dwangarbeider maar als banneling naar Boven Digoel te zijn gestuurd.

Dit verzet hielp, want het 'reglement van orde' werd minder streng en de verplichting tot deelname aan de bouw van het kamp werd afgeschaft. Maar het niet meewerken werd wel als een 'slechte voortgang in de heropvoeding' gezien en zou het verblijf in het kamp eerder verlengen dan verkorten. Behalve de ongezellige en regelmatig vijandige sfeer in de barakken was dit de reden voor veel bannelingen om toch maar hun eigen huisje te bouwen.

De inrichting

Om alle bannelingen van een huisje te voorzien moest er veel oerbos worden gekapt. Zo ontstond er ruimte en verkreeg men tegelijkertijd hout voor de bouw. De post kreeg de naam Tanah Merah omdat de bodem (tanah) uit rode klei (merah) bestond. Een sloot sneed het terrein doormidden. Aan de ene kant kwamen de huisjes van de bannelingen, aan de overkant werd voor bestuur en militairen een aparte nederzetting aangelegd.

In Tanah Merah waren een bioscoopzaal, een schooltje, een protestantse en een rooms-katholieke kerk, maar ook een moskee. Er waren twee ziekenhuisjes, waarvan dat van de bannelingen het best was omdat het degelijker gebouwd en beter geoutilleerd was. Daarentegen hadden de militairen en het bestuur weer de beschikking over elektrisch licht, een tennisbaan, een telefoonnet en ijs uit de ijsfabriek.

Het bannelingenkamp bestond uit verschillende kampongs, die door een 'hoofdstraat', een grindpad van zo'n drie meter breed, met elkaar waren verbonden. Vanuit deze hoofdstraat liepen paden, maar die waren smal en onverhard. De huisjes hadden meestal houten wanden, een zinken dak en een vloer van aangestampte klei, maar er waren ook onderkomens met zinken wanden. In deze huisjes kon het behoorlijk heet worden want een gemiddelde dagtemperatuur van 40 tot 45 graden Celsius was normaal. De hoge vochtigheidsgraad (er was weliswaar geen moesson, maar er viel toch zeven maal zoveel regen dan in Nederland) vergrootte de hitte. De benauwende atmosfeer werd nog verder verhoogd door het klamme oerwoud rondom de post.

Juist toen het kamp vrijwel gereed was, brak er op grote schaal malaria uit. Zonlicht en stilstaand water waren de ideale omstandigheden waarin de muggen zich snel konden ontwikkelen. Pas in 1935, acht jaar na deze eerste malaria aanval, was de malaria-expert Dr H. de Rook in staat de ziekte tot een aanvaardbaar peil terug te brengen. Vóór die tijd waren er echter verscheidene doden gevallen, vooral door de zwartwaterkoorts, een ziekte die vaak op malaria volgde. Deze ziekte put de patiënt in korte tijd

uit en dankt zijn naam aan de zwarte urine die de patiënt produceert.

Uiteraard bleven de psychische gevolgen van zulke omstandigheden niet uit. Er ontstond een geladen sfeer, die nog werd versterkt doordat niemand wist hoe lang het nog zou duren voordat men naar zijn woonplaats mocht terugkeren. De regering had beloofd dat de verbanning zo kort mogelijk zou duren. Was de 'heropvoeding' een succes dan mocht de banneling het kamp verlaten. Theorie en praktijk bleken echter weer eens ver uiteen te liggen. Er gingen inderdaad mensen terug, maar de meerderheid verbleef er lange jaren, zowel lichamelijk als geestelijk verzwakt door de isolatie van de buitenwereld, het nietsdoen, het moordende klimaat en de totale reglementering van het leven.

Dagelijks leven

De bannelingen die werkten waren er vaak het best aan toe. Zij werkten onder druk van het bestuur, omdat zij hoopten zo een betere indruk te maken in de verwachting dat het bestuur hun vertrek dan zou vervroegen. Dit gebeurde echter niet. Ondanks hun werk, bijvoorbeeld als visser, groentekweker of doktersassistent, bleef het overgrote deel jarenlang in Boven Digoel.

Er waren echter ook twee groepen die niet werkten: de zieken en de naturalisten. Deze laatste groep weigerde te werken omdat zij zichzelf als gevangenen zagen. Zij kregen een minimale steun in natura, vandaar hun naam. Soetan Sjahir en Mohammed Hatta, die beide van maart 1935 tot februari 1936 in het kamp verbleven, behoorden tot deze groep. Hoewel alle bannelingen verschijnen van ondervoeding vertoonden door een structureel tekort aan eiwit, waren de naturalisten er het slechtst aan toe.

De bannelingen trachtten hun eenzijdig voedselpakket aan te vullen met vis en klein huisvee. Dit lukte maar nauwelijks, want de rivier dreigde overbevestigd te worden en de wilde dieren uit het oerwoud roofden 's nachts de huisdieren weg. Tegen de roofdieren konden de ongewapende gevangenen niets uitrichten.

De Nederlands-Indische regering en het plaatselijke bestuur deden weinig om de situatie te verbeteren. De grond bleek uiteindelijk nauwelijks geschikt voor landbouw, terwijl het bestuur een landbouwkundig onderzoek naar eventuele mogelijkheden tegenwerkte. Toen een eigen inkoopcoöperatie van de bannelingen door een Chinese banneling en winkelier tot faillissement was gebracht, ondernam het bestuur geen enkele actie, ook niet toen de Chinese monopolist zijn waar tegen woekerprijzen aan de man bracht.

Onder deze afmattende en demoraliserende

omstandigheden liepen de spanningen zo nu en dan hoog op. Bij de steekpartijen, die soms onvermijdelijk op deze ruzies volgden, vielen in de loop der jaren een behoorlijk aantal doden. Er waren nog meer onderlinge problemen want er was een fanatieke groep die de anderen, vaak met dreigementen, onder druk zette om actief verzet te plegen. Voor deze opstandigen, 'de onverzoenlijken', zoals ze door het kampbestuur werden genoemd en andere oproerkraaiers werd een apart kamp opgericht. Dit kampje werd zo'n 40 kilometer stroomopwaarts gebouwd en dankte zijn naam aan de hoge (tinggi) ligging.

Tanah Tinggi

Hoewel er maar ongeveer 125 mensen in Tanah Tinggi woonden, liepen de ideeën over onderwerpen als religie, politiek en maatschappij veel verder uiteen dan in Tanah Merah. In Tanah Tinggi zaten zowel fanatieke islamieten als orthodoxe leden van PNI en PKI.

Zo was Sardjono, de oud-voorzitter van de PKI, die later nog tot Tweede Kamerlid voor de CPH werd gekozen, in dit kamp geïnterneerd. Ook een bestuurslid van de PKI, Aliarcham, kwam er terecht. Hij is later in Tanah Merah aan tuberculose overleden. Tussen deze verschillende groepen kwam het tot heftige discussies over de manier waarop het koloniale gezag beëindigd moest worden en welke maatschappijvorm hierop moest volgen.

Behalve de uiteenlopende maatschappelijke overtuigingen eisten de eenzaamheid, de verveling, het klimaat en de uitzichtloosheid van het bestaan ook hier hun tol. Regelmatig waren er ruzies en men ging elkaar met messen en bijlen te lijf. Als het niet te laat was, konden de slachtoffers na een riskante tocht met een vlot over de rivier in Tanah Merah aan hun verwondingen worden behandeld.

Eens in de maand kwam de gouvernementsarts naar het 'kamp der onverzoenlijken' om zieken te bezoeken en spreekuur te houden. Menigeen nam deze gelegenheid te baat om terugplaatsing te vragen. Dit was echter niet zonder risico zoals blijkt uit de beschrijving van I.F.M. Salim, die ook als banneling in het kamp verbleef: *'Het was dan ook te begrijpen dat in de loop der jaren steeds meer bannelingen verzochten hen maar weer naar Tanah Merah te laten terug keren. Dit was overigens geen eenvoudige aangelegenheid, daar de achterblijvers zo'n verzoek aan de Hollanders als een soort verraad beschouwden. Zo kon het gebeuren, dat de vertrekkenden de avond voor hun afreis werden gemolesteerd. Ook pasten de overblijvende fanatici weleens de methode toe om de huisraad van de 'gecapituleer-*

den' te vernielen of naar het oerbos weg te dragen. Bovendien staken zij dan soms de betreffende woning in brand, waarbij de dader vanzelfsprekend op het kerkhof lag!' Het kampbestuur noch de Nederlands-Indische regering ondernamen iets hiertegen.

februari 1930 Java Bode

UIT BOVEN DIGOEL ONTVLUCHT IN QUEENSLAND AANGEHOUDEN

Verhaal van een vluchteling

Aneta heeft eenige dagen geleden gemeld, dat voor eenige maanden een aantal geïnterneerden gevlucht was, doch dat zij wederom in Boven Digoel waren teruggekeerd. Een hunner heeft in een brief aan de 'Keng Po' van die ontvluchting het volgende verhaal gedaan, waarvan wij hier een vertaling laten volgen, waarbij de bijzonderheden natuurlijk geheel voor rekening van den schrijver blijven.

Het Ontvluchtingsplan

Het waren een viertal geïnterneerden t.w. Sendojo en Dipo Soekarno uit Solo, Koemeni uit Djokja en Abdoelrachman uit Pontianak, die reeds lang zich niet 'senang' gevoelden in de kolonie. Er waren n.l. vele bepalingen in Boven Digoel, die de heeren niet bevielen. Welke dat waren, zal de censor wel hebben geschraapt. Ze spraken dan af er vandoor te gaan, doch legden eerst een eed van trouw aan elkaar af. Zoo er een dood zou gaan, zouden ze zich allemaal van kant maken.

De Ontvluchting

Op Zaterdag 20 Juli 1929 kwamen zij overeen te vluchten. Des morgens deden ze heel gewoon in het kamp, doch des avonds ongeveer half zeven begonnen de vier heeren afscheid te nemen van hunne lotgenooten. Ze hadden op den langen tocht die voor hen lag, natuurlijk levensmiddelen nodig. En zoo namen ze uit het kamp mee een drielal blikken rijst, 30 pak shagtabak, 30 pakjes Club cigarettens, 2 pakken sigaren, 1 klein compas, 1 horloge, 3 groote dozen lucifers en een viertal kapmessen. Vanuit het kamp moesten ze eerst 10 uren lopen om aan de rivier te komen. Ze trokken in het avonduur de wildernis in, die volgegroeid is met alang-alang, waar men rawah's door moet trekken, waarin krokodillen huizen enz. Af en toe kwamen ze zoo'n onguur beest tegen. Ook ontmoetten zij Papoea's.

Het Voedsel op

Nadat ze ongeveer 20 dagen hadden geloopt was de rijst op. Tabak hadden ze nog, maar die was door de regens nat geworden. Verschillende malen waren de vluchtelingen nog in staat geweest om artikelen te ruilen tegen sagoe, zij het ook, dat alles

stilzwijgend gaan moest, omdat ze de Papoea's niet verstaan konden en omgekeerd. Maar die barang was op een gegeven moment ook op. Toen moesten ze wel blaren en boomwortels gaan eten.

Maar ze hielden vol. Af en toe kwamen ze in een kampong van de Papoea's, die er flink uit zien. Echte natuurkinderen zijn het, volgens den schrijver. Zij zijn groter dan de Javanen. In een der kampongs troffen zij menschenbeenderen aan, die reeds oud waren, hoewel er ook bij waren, waaraan nog bloedig vleesch zat. Ze werden echter behoorlijk ontvangen, zij het ook, dat ze niet met de Papoea's praten konden. Op een zekeren avond lagen de heeren onder een boom te slapen, toen een Papoea hen besloep. Gelukkig werden ze wakker en de man deed hen niets. Integendeel. Hij zorgde dat ze te eten kregen.

Een prauw gekregen

Nadat de vluchtelingen ongeveer een maand in de wildernis hadden rondgezwakt, kwamen ze aan de boorden van de Fly, waar ze een kampong aantroffen met goedgezinde Papoea's. Ze kregen er eten en onderdak. Maar ze wilden de gastvrijheid van die men-

schen niet misbruiken en zoo ruilden ze hun kleeren gedeeltelijk voor een prauw.

Roeiende langs de rivier wilden ze trachten de zee te bereiken. En ze vingden op deze wijze het verdere deel van hun tocht aan, af en toe aanleggend om voedsel te zoeken. 22 dagen hebben ze op de rivier geroeid.

Een Australisch eiland bereikt

Ze bereikten dan eindelijk de monding van de Fly rivier. Daar troffen ze verschillende kleine prauwen aan, terwijl in de verte een eiland lag, waarop huizen stonden. Ze roeiden er naar toe. Het bleek een Australisch eiland te zijn. Daar waren verschillende kantoren gevestigd. Nu haalden ze, aldus de schrijver, een stomme streek uit. Want ze gingen er werk vragen. Een Engelschman, bij wien ze solliciteerden, vroeg hen naar hun paspoorten. Maar die hadden ze niet. Ze moesten dus volstaan met een schouderophalen.

Onmiddellijk werden ze gearresteerd en den volgenden morgen voor den magistraat geleid, daar ze geen geldig toelatingsbewijs hadden. Het vonnis luidde 100.— pd.st. boete of 4800 gulden met zijn vieren. Maar waar moesten ze dat geld vandaan halen?

De boete werd toen vervangen door 6 maanden gevangenisstraf.

Ze kwamen in de gevangenis te Queensland terecht.

Door Gouverneur Afgehaald?

Er schijnt, toen de heeren waren opgesloten direct tusschen het bestuur van Queensland en dat der Molukken gecorrespondeerd te zijn. 27 October werd hun gevangenis ontsloten. Ze dachten, dat ze gratie hadden gekregen, maar buiten de deuren gekomen, werd hun gelast bij den directeur te komen. Daar waren een Nederlandsch ambtenaar en eenige Inlanders aanwezig, in wien de vluchtelingen den Gouverneur der Molukken herkenden. Met de 'Sirius' werden ze naar Ambon gebracht. Daar kwamen ze 2 november aan. Ze waren inmiddels zeer vermagerd vanwege hun zwaren tocht door de rimboe.

Weer opgesloten

In Ambon werden ze door den Assistent Resident verhoord en geboeid naar de boei overgebracht als gewone misdadigers. Eerst later werden ze met een transport naar Boven Digoel teruggezonden.

Een andere mogelijkheid om de kampen te verlaten was vluchten, maar daar waren nog veel meer risico's aan verbonden. De afstanden waren enorm en het oerwoud stond als een ondoordringbare muur rond de kampen. Ook de slechte lichamelijke conditie en de gebrekkige uitrusting van de bannelingen deed bijna elke vluchtpoging mislukken. Een enkeling bereikte na vele omzwervingen Australië.

De buitenwereld

Door verslagen van journalisten hadden de kampen internationale bekendheid. Hun verhalen gaven echter geen volledig beeld omdat zij uitsluitend Tanah Merah mochten bezoeken. Aan het lot van de banneling werd slechts in de meer kritische kranten aandacht besteed. Over het algemeen werd de aanpak van de regering positief beoordeeld.

In de Tweede Kamer werd in de loop van de jaren dertig wel gesproken over de kampen, maar dan alleen in verband met bezuinigingsmogelijkheden. Doordat de landbouw en veeteelt niet aan de verwachtingen voldeden, moest er veel duur voedsel van overzee worden aangevoerd. Op suggesties van kamerleden om het kamp uit kosten-oogpunt te verplaatsen of op te heffen werd door de regering echter niet ingegaan. Al eerder was verplaatsing van het kamp voorgesteld. W.P. Hillen werd, als lid van

de Raad van Indië, in 1930 naar Boven Digoel gestuurd om er de situatie te onderzoeken, omdat de rapporten van de ambtenaren geen eenduidig beeld van het kamp gaven. Hij ondervroeg ongeveer 600 bannelingen en nam de situatie in de kampen grondig onder de loupe. De conclusies die hij trok waren niet voor dubbele uitleg vatbaar. Hij stelde vast dat 412 bannelingen het kamp direct behoorden te verlaten omdat langere internering geen zin meer had. Daarbij stelde hij verplaatsing van het kamp voor, daar de malaria de gezondheid van de geïnterneerden op de lange termijn geheel ondermijnde. Overigens heeft ook Hillen tijdens zijn missie in de kampen deze ziekte opgelopen.

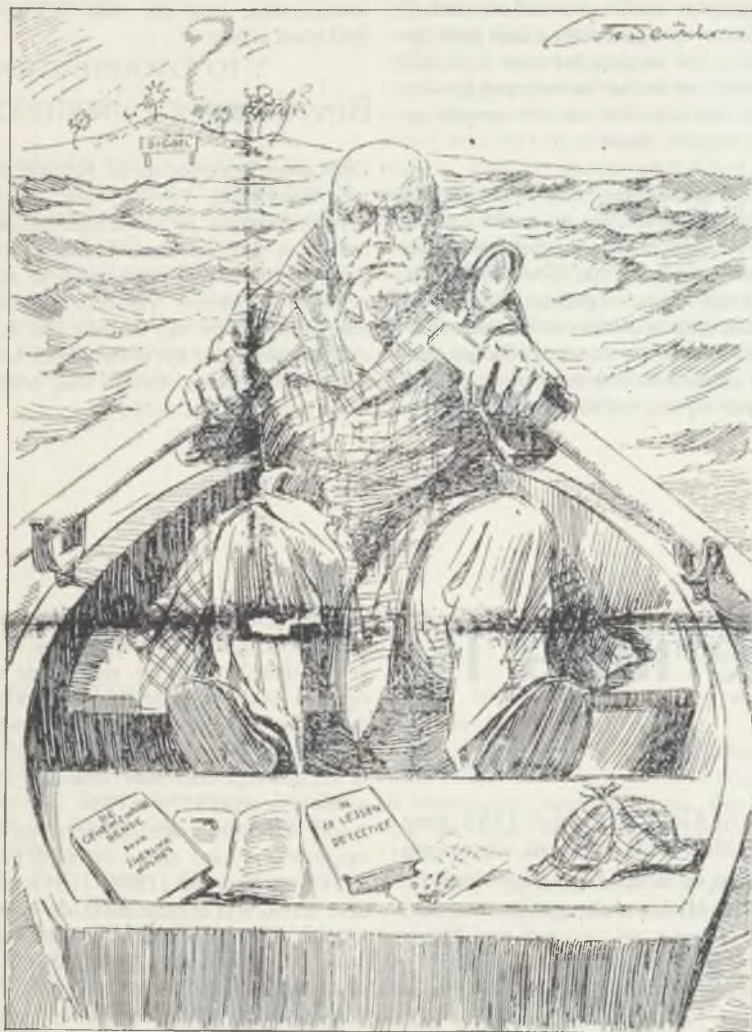
Ondanks veel kritiek van tegenstanders werd een deel van de adviezen van Hillen toch overgenomen. Een grote groep bannelingen kreeg toestemming het kamp te verlaten. Maar het voorstel om het kamp te verplaatsen werd niet opgevolgd.

Al spoedig volgden er weer nieuwe geïnterneerden. Zij waren voor het merendeel nationalist. Direct na de opstand van 1926 hadden de autoriteiten zich gericht op communisten of mensen met communistische sympathieën. Maar in het begin van de jaren dertig begon de PNI zich steeds openlijker te manifesteren en oppositie te voeren. De aandacht van het bestuur verlegde zich nu naar deze partij.

Na het vertrek van veel communistische bannelingen en de komst van deze nieuwe

De opdracht aan Edeleer Hillen.

'Op elk daarvoor naar zijn gevoelen in aanmerking komend gebied, naar de toestand en de verhoudingen van de beide interneringskampen aldaar en van zijn bevindingen aldaar verslag uit te brengen aan de Regering.'

Als detective op reis.

Artikel uit de Java-Bode, 17 oktober 1932.

DE ZAAK TEGEN DE LEIDERS DER PARTEI NATIONAL INDONESIA

De patih van Soemedang gehoord — vrijheidsverwachtingen

Bandoeng. Getuige Soerianata-atmadja, patih van Soemedang verklaart niet den minsten dwang te hebben geoefend bij de verhooren. De P.N.I.-leden onderscheidden zich door hun hoovaardige houding tegen het bestuur, welks vertegenwoordigers 'kakkerlakken' werden genoemd. Voorge-roepen wordt getuige Markassing uit Lem-bang. Hij zegt nog nooit een vergadering te hebben bijgewoond. De voorzitter houdt

hem zijn vroegere verklaring voor, dat hij reeds negen maal een vergadering bijwoon-de. Voorgelezen worden verklaringen tijdens het vooronderzoek, volgens welke getuige lid was van de B.S.I., S.I., P.N.I. en Sarekat Rajat. Getuige erkent dat Kartawidjaja hem vertelde, dat vrijheid beteekende, dat het Hollandsche gezag Ned.-Indië zou verlaten, terwijl ook gesproken werd over staking en boycott. Hierover werd ook op den cursus gesproken door Gatot, die ook sprak over den komenden Pacific-oorlog, waaruit de vrijheid van Indonesia zou voortvloeien. Ir. Soekarno heeft volgens get. gezegd, dat de oorlog in 1930 zou uitbreken. Woordelijk werd gezegd: 'Kaloe mendenger bgabele-doeg, kameradikaan datang'. (Wanneer ge kanongebulder hoort, komt de vrijheid.) (Aneta)

geïnterneerden veranderde de samenstelling van het kamp. Het aandeel van de nationa-listen groeide tot ongeveer 40 procent.

Oorlogstijd

Door de Japanse inval in de Indische archi-pel leek er een verandering in het bestaan van de bannelingen te komen. Er was een grote groep die hoopte door de Japanners bevrijd te worden, maar er waren ook ge-deporteerden die geen fundamenteel ver-schil zagen tussen een Nederlandse en een Japanse overheersing. Sommigen wilden zelfs liever onder Nederlands gezag blijven omdat zij wisten van de Japanse gruwel-daden in Korea en China. Uiteindelijk bleek dat de discussie die hierdoor ontstond voor niets was geweest, want het Japanse leger bezette slechts het centrale bergland en bereikte de kampen niet.

Voor de bannelingen aan de Digoel had deze situatie echter ernstige gevolgen. Omdat het contact met de rest van de archipel verbroken was, werd de bevoorrading van het kamp ernstig bemoeilijkt. Al spoedig ontstond er een tekort aan voedsel en na enige tijd was er in het geheel geen kinine meer. Dit was natuurlijk rampzalig in dit door hevige malaria getroffen gebied.

Gelukkig viel dit laatste moment vrijwel samen met de uitvoering van een evacuatie-plan, dat door de Nederlands-Indische rege-ring in ballingschap was opgesteld, omdat bezetting van zuidelijk Nieuwe Guinea dreigde. Heel formeel werd de instemming van de bannelingen gevraagd, maar de mees-ten beseften dat weigering geen invloed zou hebben op de gang van zaken. En dat bleek ook wel, want de naturalisten die weiger-den te vertrekken, werden, na het vertrek van het merendeel der gedeporteerden, onder militaire 'begeleiding' geëvacueerd.

Alle bannelingen werden per vliegtuig naar de Thursday-eilanden gebracht en van daar uit ging de reis per schip naar Cowra, een havenplaats aan de Australische oostkust. De hele operatie voltrok zich vlekkeloos, ondanks het Japanse overwicht in dit ge-bied.

In Cowra aangekomen, belandden ze in een speciale afdeling voor Italiaanse en Koreaanse krijgsgevangenen. Daar verbleef het over-grote deel van de 'Digoelisten' tot het einde van de Tweede Wereldoorlog.

De verveling in dit kamp was zo mogelijk nog erder dan in Tanah Merah. Salim schrijft hierover: 'Het leven in ons kamp was ove-rigens vrijwel identiek aan het kampbestaan elders in de wereld. Het was namelijk een een tonig en geestdodend "volgens de klok" leven. Het begon 's morgens vroeg met de reveille, met daaropvolgend douchen en het ontbijt. Daarna was het tijd voor het och-tendappél. Nadat alle koppen geteld wa-ren, konden we onze eigen gang gaan. Dit

bestond meestal uit wat doelloos slenteren langs het prikkeldraad en het voeren van eindeloze onvruchtbare onderlinge discussies, die toch tot geen enkel resultaat leidden. 's Middags werd het weer tijd om zich in een rij op te stellen voor het eten-halen, waarna men op zijn veldbed kon gaan liggen slapen. En zo ging het weer 's avonds toe, waarbij we na het avondappèl konden inrukken om nog wat rond te hangen, of opnieuw te gaan slapen'.

Een aantal gevangenen besloot een eind te maken aan deze situatie en zocht contact met de Australische regering. Salim was hierbij betrokken en schrijft: *'Toen dit "spelletje" zo enige maanden geduurd had, besloten wij ons door tussenkomst van onze Australische contacten – en met volledig passen van de Nederlandse instanties – rechtstreeks per request tot de Australische rege-*

ring te richten, wat gebeurde. (...) Het effect was eclatant'.

De Digoelisten konden vrij komen wanneer zij dienst namen bij de Australische militaire reserve. Een kleine groep nog actieve geïnterneerden deed dit, maar het grootste deel bleef achter.

Bevrijding

Deze groep her kreeg na de Japanse capitulatie de vrijheid. Toen zij naar huis terugkeerden werden ze als helden ontvangen, maar het enthousiasme bekoelde al snel door de apathische houding die de ex-bannelingen aannamen. Vele van hen hadden een latente vorm van malaria, die zich nu openbaarde. Door het grote gebrek aan medische hulp vielen hieraan ook toen nog enige dodelijke slachtoffers.

Hitleriana IV

Piet Fontaine

In *Hitleriana II* en *III*, respectievelijk in *Kleio* nr. 2 en 4/1988, ging dr. P.F.M. Fontaine in op de vader van Adolf Hitler. Ook overeenkomsten en verschillen tussen vader en zoon kwamen aan de orde. Erg innig bleek de verhouding niet te zijn. Veel meer richtte Hitler zich op zijn moeder, Klara Pölzl.

Hitlers moeder heette Klara Pölzl; zij werd geboren op 12 augustus 1860 in Spital (het dorp waar Alois Hitler zijn jeugd heeft doorgebracht) en stierf op 21 december 1907 in Urfahr, een voorstad van Linz. Zij werd slechts 47 jaar oud. Zij was het zevende kind van Johann Pölzl (1828–1902) en Johanna Hütler (1830–1906), arme boerenmensen. Johanna Hütler was een dochter van Johann von Nepomuk Hütler en Eva Maria Decker, de pleegouders van Alois Hitler. Daar Johann von Nepomuk, de grootvader van Klara, de broer was van Johann George Hiedler, die sinds 1877 officieel te boek stond als Alois' wettige vader, waren Alois en Klara familie van elkaar, namelijk achterneef en -nicht, met Klara een generatie jonger.

Het echtpaar Pölzl-Hütler kreeg in totaal elf kinderen, allen geboren binnen een tijdsspanne van negentien jaar. Het langste interval tussen de zwangerschappen volgde op die van Klara, namelijk 694 dagen (een genomen een periode van 267 dagen voor een normale zwangerschap). Zeven van de-

ze kinderen stierven zeer jong; een rampjaar was 1855, toen twee meisjes en een jongen binnen het verloop van enkele maanden aan roodvonk stierven. Van de vier kinderen die na Klara nog ter wereld kwamen, stierven er twee als baby.¹ Voordat Klara in het huwelijk trad, stierf ook haar 21-jarige broer Josef (1857–1878).

Adolf Hitler heeft van zijn ooms en tantes van moeders kant alleen Johanna (1863–1911) en Theresia (1868–1935) gekend; deze laatste was de enige die ouder werd dan 48 jaar. Wel heeft Adolf zijn beide grootouders van moeders kant gekend; deze werden respectievelijk 74 en 76 jaar oud.²

Ik zeg dit niet alleen om aan te tonen dat Adolf Hitler, wat zijn levenskansen betreft, misschien niet in zo'n heel goed vel stak, maar vooral omdat Klara al heel vroeg met de dood vertrouwd moet zijn geweest. En de dood zou ook haarzelf niet sparen.

Van haar jeugd weten we maar weinig. 't Zal wel vanwege de armelijke omstandigheden zijn geweest dat zij, vijftien of zestien jaar oud, bij Alois Hitler in dienst kwam om diens zieke vrouw Anna Glassl te verplegen. Alois had vermoedelijk toen al een relatie met het niet onknappe meisje. Toen Anna in 1880 scheiding van tafel en bed verkreeg, eiste de andere dienstbode, Franziska Matzelsberger, Alois' maitresse, dat bij hem bleef wonen, dat haar rivale Klara zou worden weggestuurd. Deze ging naar Spital terug, maar toen 'Fanni' tbc kreeg, in 1884, werd wederom Klara's hulp ingeroepen en kwam zij weer in huis. De twee vrouwen konden het toen goed met elkaar vinden. Na de dood van Fanni trouwde Klara op 7 januari 1885 te Braunau met Alois Hitler; zij was toen zwanger.

Zelfs na de soevereiniteitsoverdracht is deze groep nog doelwit geweest van vervolgingen. Tijdens de politieke omwenteling van 1965 verloren enkele van hen het leven omdat zij verdacht werden van communistische sympathieën.

Deportatieoord of concentratiekamp?

Het Nederlandse bestuur heeft zich tot aan de Tweede Wereldoorlog te weinig gerealiseerd dat haar beleid, van veel voor- maar weinig door het volk, verzet opriep. Wanneer het dan toch met tegenstand geconfronteerd werd, was daar binnen ons rechtstelsel nauwelijks een passend antwoord op. Men stuurde opstandige elementen voor straf naar de gevangenis of naar Boven Digoel.

Maar waren de gedeporteerden in dit kamp wel gestraft? Aan straffen behoort in een rechtsstaat een onafhankelijke rechtspraak vooraf te gaan en daarvan was bij de bannelingen geen sprake. Hun 'misdaden' werden niet eens onderzocht. Toch belandden ze voor enige tijd in een kamp waar nauwelijks sprake kon zijn van normaal leven. Er was nagenoeg geen contact met de buitenwereld mogelijk en hun gezondheid werd ondermijnd door het moordende klimaat en de malaria. Hun psychische gesteldheid werd nog verder verzwakt doordat men niet wist wanneer men naar de bewoonde wereld mocht terugkeren.

In een dergelijke situatie kan over een concentratiekamp gesproken worden, vooral daar de gestraften zonder enige vorm van proces in het kamp terecht kwamen. Maar de dwangarbeid en martelpraktijken, die in de meeste concentratiekampen voorkomen,

vonden niet plaats. Werken werd door het bestuur wel aangemoedigd maar was niet verplicht. De suggestie dat dit tot strafvermindering kon leiden bleek niet juist.

Al ontbraken dus de ergste uitwassen van concentratiekampen, toch kan gesteld worden dat Boven Digoel een concentratiekamp geweest is. Politieke tegenstanders werden er nagenoeg volslagen rechteloos en onder mensonwaardige omstandigheden opgesloten zonder dat het Nederlands-Indische bestuur en de Nederlandse politiek zich er verder veel om bekommerden.

GEBRUIKTE LITERATUUR

Rudolph Binion, *Hitler among the Germans*. New York/Oxford/Amsterdam 1976.

Elias Canetti, *Speer über Hitler*. In: *Das Gewissen der Worte. Essays (1962-1974)*. München/Wien z.j.

Joachim Fest, *Hitler. Eine Biographie*. Frankfurt a/M. 1973.

Herbert Görnitz, A. Quint, *Adolf Hitler. Eine Biographie*. Stuttgart 1952.

Adolf Hitler, *Mein Kampf* (I), 1924.

Franz Jetzinger, *Hitlers Jugend. Phantasien, Lügen und - die Wahrheit*. Wien 1956.

August Kubizek, *Adolf Hitler, mein Jugendfreund*. Graz 1953.

Adolf Hitler, *Faces of a dictator. Photographs from the Heinrich Hoffmann Archives*. Text and captions by Jochen von Lang. London 1970.

Werner Maser, *Adolf Hitler. Legende, Mythos, Wirklichkeit*. München 1971.

Werner Maser, *Die Frühgeschichte der*

NSDAP. Hitlers Weg bis 1924. Frankfurt a/M/Bonn 1965.

Robert T. Payne, *The Life and Death of Adolf Hitler*. New York 1973. Ik citeer uit de Nederlandse vertaling: *Hitler. Een leven voor de dood*. Amsterdam/Brussel 1978² (1974¹).

Dr. Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*. Vollständig überarbeitete und erweitert Neuauflage. Stuttgart 1983. Ik citeer ook uit de edities van 1951 en 1963 waarvan de paginering anders is.

Christa Schroeder, *Er war mein Chef. Aus dem Nachlass der Sekretärin von Adolf Hitler*. Herausgegeben von Anton Joachimsthaler. München/Wien 1985³.

Bradley F. Smith, *Adolf Hitler. His family, childhood and youth*. Stanford 1967.

Helm Stierlin, *Adolf Hitler. Familienperspektive*. Frankfurt a/M. 1975.

John Toland, *Adolf Hitler*. New York 1976.

dig de gevraagde dispensatie toestond.

De lezer(es) lette echter op het feit dat de echtelieden hoogstwaarschijnlijk alleen op papier verwant waren. Indien namelijk Johann George Hiedler noch Johann von Nepomuk Hütler de vader van de bruidegom was, dan was Klara ook niet zijn achternicht.

In ieder geval zag Alois geen aanleiding tot een groots bruiloftsfeest; zijn bruid, zijn derde vrouw, was zwanger en 23 jaar jonger dan hij. Het huwelijk werd kerkelijk inge-

zegend, maar niet in de kerk. De ceremonie had plaats in een oververhitte kamer in de Gasthof zum Pommern te Braunau; het tijdstip was zes uur in de ochtend. Daarna ontbeet Alois met enkele vrienden - zonder Klara - en ging later gewoon naar zijn dienst in het Zollamt.⁴ Duidelijker kon hij niet laten weten dat bij hem de dienst voor het meisje ging.

In de toen 24-jarige Klara had hij een gewillige huisvrouw. Ze was ijverig en onderdanig, bescheiden en huiselijk. In tegenstelling tot haar anticlericale en niet-praktiserende man was zij godsdienstig en ging regelmatig ter kerke (wat Alois trouwens ook van haar verlangde); de kerkgang was in feite het enige 'uitje', om het wat oneerbiedig te zeggen.

Veel onderwijs heeft ze niet gehad, maar dom was ze zeker niet. Zeker wel terecht zegt Fest dat voor haar eigen gevoelens de huwelijkssluiting niet opeens het einde van haar status als maitresse en dienstbode betekende. Ze zag heel erg tegen haar man op die haar vermoedelijk een wezen van een andere orde leek; nog jarenlang bleef ze, getrouwd en wel, 'Onkel Alois' tegen hem zeggen.⁵

Was dit een gelukkig huwelijk? Ettelijke getuigen hebben het als gelukkig gekenschetst.⁶ Fest merkt echter op dat Klara op de weinige portretten die wij van haar hebben, een bedrukt gezicht toont.⁷ Zij had ook wel redenen om niet al te vrolijk te zijn. Haar man, dat wist ze natuurlijk maar al te goed, had haar niet uit vurige liefde getrouwd, maar om, zoals Smith zegt, 'een lacune in de (huishoud-)machi-

Het huwelijk van Alois en Klara

Voor het huwelijk van Alois en Klara was, vanwege de nauwe bloedverwantschap, kerkelijke dispensatie nodig. De bisschop van Linz, het diocees waaronder Braunau ressorteerde, verklaarde zich echter niet competent in deze kwestie.³ Het verzoekschrift werd naar Rome doorgestuurd dat al spoe-

nerie te dichten⁸; met twee jonge kinderen uit zijn huwelijk met Fanni, Alois jr. van twee jaar en Angela van één, had hij een vrouw nodig. Uithuizig als hij was liet hij haar alleen met deze stiefkinderen optobben van wie Alois jr. geen gemakkelijk kind was. Was hij thuis, dan was hij te hard voor zijn kroost; Klara moest dan bemiddelen. De weinige keren dat man en vrouw onenigheid hadden was het vanwege de kinderen. Zijn manier van omgang met vrouwen uit eigen ervaring kennende zal zij zich wel afgevraagd hebben of hij, vaak lang van huis, haar wel altijd trouw was.⁹ Tederheid mocht ze van deze man niet verwachten, nauwelijks vriendelijkheid: Mayrhofer zegt dat hij 'saugrob' tegen zijn vrouw was en 'thuis nauwelijks met haar sprak'.¹⁰

Klara moet zich vaak eenzaam en verlaten hebben gevoeld. Ze beklagde zich eens dat haar man een uur na de huwelijksluiting alweer op zijn kantoor zat.¹¹ Nu was dit niet precies waar, maar ze moet dit als symbolisch voor hun samenleving hebben gezien. Kubizek zegt dat men dit huwelijk alleen dan als 'gelukkig' mag kenschetsen, als men aanneemt dat Klara zich volledig naar haar man schikte. Zelf zei ze tegen deze getuige: *'Wat men als jong meisje van getrouwd zijn hoopt en droomt is mijn huwelijk ook niet geworden'*.¹²

Frau Hitler was een vroom katholieke vrouw. Het moet op haar geweten gedrukt hebben dat ze Alois' maitresse is geweest, terwijl zijn wettige echtgenote stervende was, en dat zij misschien nog juist tijdens Fanni's leven, of anders vlak na haar dood, zwanger is geworden. Daarbij kwam het feit dat de familie in redelijk goede doen verkeerde, mede lag aan de erflatingen door de twee vorige vrouwen. Zij profiteerde daarvan, als vrouw van Alois, zij leefde nog, terwijl die twee vorige zo spoedig gestorven waren. Smith meent dat ze een gevoel van schuld gehad moet hebben, en dat dit mede de oorzaak was van haar dociel gedrag, haar gelaten aanvaarding van haar niet al te gemakkelijke lot.¹³

Door haar huwelijk werd Klara de stiefmoeder van Fanni's kinderen, de tweejarige Alois jr. en de eenjarige Angela. Haar eigen eerste kind, Gustav, kwam vier maanden na de huwelijksluiting ter wereld, op 17 mei 1885. Dit kind stierf op 8 november 1887 aan difterie. Een tweede kind, Ida, werd geboren op 23 september 1886; die meisje overleed op 2 januari 1888, eveneens aan difterie. Een jongetje, Otto, werd vermoedelijk begin 1887 geboren; het leefde maar een paar dagen. We moeten ons realiseren dat de tragedie van Klara's ouders zich herhaalde; zij zelf verloor al spoedig haar eerste drie kinderen. Ruim vier jaar na het huwelijk, op 20 april 1889, kwam Adolf ter wereld. Op 24 maart 1894 volgde Edmund die op 2 februari 1900 aan de mazelen stierf.

Als laatste kwam Paula op 21 januari 1896. Klara zag dus vier van haar zes kinderen sterven. Gelukkiger zal haar dit niet hebben gemaakt. Het is ook niet ondenkbaar dat ze hier een 'straffende hand' in heeft gezien.

Hitlers verhouding tot zijn moeder

In onze naspeuringen hebben wij nu een uitermate belangrijk punt bereikt. De gedetailleerde beschrijvingen die ik van Hitlers beide ouders en van hun huwelijk heb gegeven, hadden ten doele aan te tonen dat Adolf Hitler een kind was van zeer ongelijke partners. Men zou kunnen volhouden dat hun echtverbintenis slechts in formele zin een huwelijk was.

Een psychiater vertelde mij, lang geleden, dat hij na de oorlog vele probleemkinderen had behandeld. Wat kinderen tijdens de bezetting ook overkwam, zei hij, — beschietingen, bombardementen, evacuatie, overhaaste vlucht, vurende tanks op het erf, sneuvelen in de tuin —, het deed hun hoegenaamd niet, als vader en moeder het maar goed met elkaar konden vinden. Maar zodra er een breuk kwam tussen de ouders, begonnen de kinderen schadelijke psychische gevolgen daarvan te ondervinden. Het kan ook de nog jonge Adolf niet ontgaan zijn dat tussen zijn ouders geen harmonieuze liefdesbetrekking bestond, dat er, integendeel, kilte in hun betrekkingen heerste, en al evenmin dat zijn moeder het weerloze slachtoffer van de situatie was. Het feit dat Klara in alles haar man volgde en steunde en dit ook na zijn dood nog bleef doen, zal hem niet misleiden hebben.

Klara Pölzl en haar zoon Adolf Hitler vertonen, meen ik, niet veel opvallende overeenkomsten, maar in één ding stonden ze dicht bij elkaar: beiden zochten warmte en bescherming tegen de despotische en gevoelsarme man en vader. Ik denk ook dat beiden wel wat bevreesd voor hem waren, en als dit zo is, dan heeft Hitler de angst leren kennen in een van de allerwezenlijkste relaties die een mens kent, die tot zijn vader. Dat betekent tevens dat het niet gemakkelijk zal zijn deze vroeg ontstane en diep zittende vrees weer kwijt te raken. *'De mens draagt heel zijn leven zijn kinderangsten met zich mee'*, zegt de Italiaanse romanschrijver Italo Calvino.¹⁴ Deze angst voor zijn vader, die Hitler in zijn later leven officieel camouflde met het woord 'respect', dreef hem naar zijn moeder.

In 'Mein Kampf' zegt hij dat zijn moeder haar kinderen 'in steeds dezelfde liefdevolle zorg' was toegedaan. Het schijnt echter dat Adolf toch een rijker deel van de moederliefde ontving dan zijn oudere halfbroer Alois. Deze had ook conflicten met zijn vader, maar kon niet terugvallen op zijn stief-

moeder, omdat hij vond dat zij haar zoon Adolf voortrok; op veertienjarige leeftijd verliet hij daarom het ouderlijk huis om nooit meer terug te keren. Zijn halfbroer Adolf heeft hij altijd gehaat. Nog in 1948 vertelde hij een journalist dat zijn halfbroer 'een baasspeler was, van kindsbeen af opvliegend... hij kon razend worden over de kleinste kleinigheid'. En hij voegde hieraan toe: 'Mijn stiefmoeder koos altijd zijn partij'.¹⁵

Klara Pözl was Hitlers idool. Kubizek zegt dat voor hem, Adolf, 'van alle volwassenen maar één mens betekenis had: zijn moeder'.¹⁶ Zoals gebruikelijk is zo'n apodictische uitspraak wat al te exclusief. Tot de mensen die betekenis voor Hitler hadden moeten we in elk geval Dietrich Eckart rekenen, zijn mentor in München, en wellicht ook Winnifred Wagner en Albert Speer. Maar inderdaad, 'Adolf heeft veel van zijn moeder gehouden; nooit sprak hij over haar anders dan met innige liefde'.¹⁷ In de vele uitlatingen van Hitler over Klara is zij altijd 'meine liebe Mutter'. In zijn Weense tijd droeg hij haar portret in een medaillon bij zich¹⁸; dat medaillon vergezelde hem ook in de loopgraven. Later hing een groot portret van Klara in Hitlers privé-vertrek in de 'Berghof', zijn residentie op de Obersalzberg – naast een portret van Geli Raubal, ook een mens die voor hem betekenis had. Maar een portret van zijn vader hing er niet.¹⁹ Zelfs in de laatste verschrikkelijke weken in de bunker te Berlijn, in april 1945, droeg hij moeders portret nog bij zich.²⁰ Zijn enige zuster Paula verklaarde later dat haar broer na de dood van zijn moeder nooit meer thuis is geweest.²¹

Wij mogen niet vergeten dat Adolf wel Klara's vierde kind was, maar ook het eerste dat in leven bleef. Ook een kind dat na Adolf werd geboren, kwam te overlijden. Geen wonder dat zijn moeder zuinig op hem was. En geen wonder dat de jongen, eenmaal tot de jaren des verstands gekomen, handig misbruik maakte van de moederlijke voorkeur. Rudolph Binion, een Amerikaanse psycho-historicus, vertelt in dit verband enkele curieuze feiten. Klara's zwangerschappen, na de geboorte van haar eersteling, volgden bij de tweede, derde en vierde conceptie telkens snel op de vorige bevalling, namelijk na een tijdsverloop van zes tot acht maanden. Na de geboorte van Adolf echter duurde het opeens vier jaar en twee maanden voordat zij weer zwanger werd. Na de geboorte van dit, haar vijfde, kind (overleden in 1900) duurde het maar dertien maanden voordat Paula zich aankondigde.²² Biologisch gesproken nam het kind Adolf dus een aparte positie in. Hoe moet men dit verklaren? In ieder geval niet door de terughoudendheid van Alois sr.; daar was deze de man niet naar. Waarschijnlijk werd de natuurlijke ontwikkeling van Klara's vruchtbaarheid langs psychische weg voor lange tijd geblokkeerd.

Wanneer we nu voor ogen houden dat dergelijke psychische processen nooit het resultaat zijn van een bewust besluit – 'nu wil ik voorlopig geen kind meer' –, maar onbewust tot stand komen en daardoor des te groter kracht bezitten, dan kunnen we twee omstandigheden laten gelden. De eerste daarvan ligt voor de hand. Na drie jong overleden kinderen zal Klara nu eerst de levenskansen van Adolf hebben willen afwachten; ze kon toch niet steeds maar doorgaan met kinderen aan de dood af te staan. De tweede omstandigheid is dat Klara haar zoontje zeer lang zelf is blijven voeden. Borstvoeding kan een volgende zwangerschap geruime tijd (niet onbepaald) tegenhouden. Zij heeft Adolf veel langer aan de borst gehad dan al haar andere kinderen, in elk geval veel langer dan twee jaar. De met liefde niet verwende vrouw zal hierin – haar kindje innig liggend tegen haar borst, in een soort symbiose – compensatie hebben gevonden voor de tederheid die haar echtgenoot haar niet schonk. Hierbij moet men bedenken dat, in de omgeving van Braunau en elders, borstvoeding verre van algemeen was. Als deze al voorkwam, dan werd de duur ervan zo kort mogelijk gehouden, uiterst zelden langer dan een jaar.²³ Ook in dit opzicht was de verhouding moeder-zoon uitzonderlijk.

De jeugdige raddraaier

Er bestaat nog een klasfoto die in 1899 werd gemaakt op de lagere school te Leonding. Het portret stelt de vierde klas voor, met de tienjarige Adolf, leerling van die klas. De foto is opgebouwd uit steeds hoger opgaande rijen, met de onderwijzer in het midden; er zijn in totaal 46 leerlingen. Hitler staat op de allerbovenste rij, precies in het midden en recht boven de meester; met de armen over elkaar geslagen en opgeheven hoofd kijkt hij ons met een heersersblik aan.²⁴ Er moet al vroeg iets dwingend in die blik hebben gelegen, zoals later zovelen hebben verzekerd. Toen Kubizek voor de eerste maal zijn vriend mee naar huis nam en hem aan zijn moeder had voorgesteld, zei zij 's'avonds tot haar zoon: 'wat 'n ogen heeft je vriend!' 'En ik herinner me heel precies – zo gaat hij voort – dat er meer vrees dan bewondering in haar woorden lag'.²⁵

In zijn terugblik anno 1924 in 'Mein Kampf' karakteriseert Hitler zichzelf in zijn lagere-schooltijd als 'ein kleiner Radelshführer', een 'kleine raddraaier'.²⁶ Bij de jongensspelen na school en in de vakanties trad hij op als leider, als de oudere jongens het beu werden, koos hij jongere, soms zelfs meisjes. De spelen waren meestal heropvoeringen, soms heftig verlopend, van de Indianenverhalen van James Fenimore Cooper en Karl May; er werd vooral 'Old Shatterhand' gespeeld.²⁷

Hitlers schoolkameraad Balduin Wiesmayr verklaarde later: 'Krieg spiel'n – war ihm das liebste'²⁸; dit gaat over de achtjarige Adolf! Dit klopt met Hitlers eigen vaststelling dat hij in deze tijd meer en meer begon te 'schwärmen' 'voor alles wat op de een of andere manier met oorlog en soldatendom samenhang'.²⁹ Een andere schoolkameraad, Johann Weinberger, meldt dat Hitler vaak oorlogsspelen tussen de scholieren van Leonding en het nabijgelegen Untergaumberg organiseerde. Het was juist de tijd van de Boerenoorlog: 'Wij, Leondinger waren dan, onder Hitlers leiding, de Boeren, de Untergaumberger de Engels'.³⁰ (Dit was de eerste maal dat Hitler tegen de Engels 'oorlogvoerde'!) Dat ook toen al niet iedereen zijn leiderschap oprecht waardeerde blijkt uit een uitlating van een derde medeleerling, Franz Winter: 'Als Bub hat er uns gejagt, und jetzt (1939) tut er es wieder'.³¹

Schoolloopbaan

Klara Hitler, dit alles van nabij waarnemend, moet het gevoel hebben gehad in haar zoon Adolf 'een bijzonder kind' te bezitten. Zij was geneigd toegeeflijk voor hem te zijn, waarschijnlijk al te toegeeflijk. Misschien was ze ook al vroeg toch ook een beetje bang van hem. Toch gaf ze hem, althans aanvankelijk, niet in alles zijn zin. Wat betreft zijn schoolloopbaan, voelde hij zich verplicht de wil van haar man te blijven volgen na diens overlijden in 1903.

Hitler zelf zegt dat hij 'op school gemakkelijk en toen ook goed leerde'.³² Dat 'toen' slaat op de lagere school, de 'Volksschule'. Zijn schoolloopbaan begon op 1 mei 1895; hij was toen net zes jaar oud.

De eerste school was die van het dorp Fischlham bij Lambach, welke uit slechts één klas bestond, met Karl Mittelmaier als onderwijzer. Adolf leerde hier lezen en schrijven; van zijn onderwijzer kreeg hij steeds de hoogste cijfers ('Einser').³³ Van 1896 tot 1898 bezocht hij twee jaar – de tweede en derde klas dus – de kloosterschool van de Benedictijnerabdij in Lambach, met als onderwijzer Franz Rechberger. Ook hier steeds de beste cijfers. Ten gevolge van de zoveelste verhuizing van vader bezocht Hitler, in elk geval sinds februari 1900, de vierde klasse van de Volksschule in Leonding, bij Linz, zijn derde lagere school.

Met het oog op een mogelijke ambtelijke loopbaan voor zijn zoon plaatste vader Alois de nu tienjarige op 17 september 1900 op de Staatsrealschule in de stad Linz. Van deze school bezitten we ook een klasfoto, uit 1901, toen Hitler daar in de eerste klas zat. Hij staat ook hier op de bovenste rij, maar helemaal rechts; hij ziet er sip en ontevreden uit.³⁴ De foto spreekt boek-

delen: het beviel de jongeheer niet op deze school. Het ging hem hier zoals zovele knappe jongetjes die het op de dorpsschool zo goed deden: de concurrentie was op eens formidabel. Hij was nu de leider niet meer, maar slechts een simpele dorpsjongen die elke dag, met een groen ranseltje op de rug, een uur lopen nodig had om op school te komen. Ook de resultaten waren nu niet bijzonder goed.³⁵

We hebben eerder gezien hoe Hitler zijn falen op de Realschule trachtte voor te stellen als een bewust verzet tegen zijn vader van wie hij geen kunstschilder mocht worden. Meer waarschijnlijk is dat we hier te maken hebben met een van die merkwaardige inzinkingen in Hitlers cyclothyme levensritme; zulke 'failures of nerve' kwamen later ook voor. De oorzaak was dan vaak dat zijn leiderschap leek te falen; zo was het ook na de mislukte Putsch van 1923. Hitler bleef in de eerste klas van de Realschule zitten. Dat betekent dat hij in het schooljaar 1900/1901 een jaar ouder was dan zijn nieuwe klasgenoten. Dat stelde hem in staat om nu opnieuw zijn wil te gaan opleggen. Onder zijn leiding (hij had inmiddels geleerd om met een lasso om te gaan!) speelden de jongens in de weiden langs de Donau 'cowboys en Indianen'; ook de Boerenoorlog werd wederom opgevoerd. Een klasgenoot, Joseph Keplinger, herinnerde zich Adolf later als 'een rustige fanaticus'.³⁶ Dit betekent dat de elfjarige op een kalme en vastberaden manier zijn wil wist door te drijven.

De herhaling van het eerste schooljaar bracht iets betere resultaten; ook de cijfers voor vlijt en gedrag waren nu hoger. Van meer enthousiasme voor het leren was echter geen sprake. De tweede klas, 1902/1903, doorliep Hitler met moeite; vlijt en gedrag waren opnieuw 'wisselend', wiskunde net als in de eerste klas onvoldoende. Na een herexamen ging de nu veertienjarige naar de derde klas, 1903-1904.³⁷

Op 3 januari 1903 was Alois Hitler gestorven. Hitler schrijft dat zijn moeder zich verplicht voelde om zich, wat de schoolloopbaan van haar zoon betreft, aan de wensen van de vader te houden.³⁸

In een poging om nog wat te redden, en misschien ook om van de directe verantwoordelijkheid af te zijn, plaatste Klara de jongeman in een klein scholierenkosthuis te Linz; het was de eerste maal dat hij in een stad woonde. In de weekends was hij dan thuis. Frau Serika dreef dit kosthuis; er waren nog vijf andere jeugdige kostgangers. Adolf bemoeide zich niet met hen, sprak hen zelfs met 'Sie' aan, en bracht zijn tijd gewoonlijk door met lezen en tekenen.³⁹

In de derde klas, dus na het wegvallen van het vaderlijk gezag, werd Hitler, wiens gedrag tot dan toe geen aanleiding tot klachten had gegeven, aanmerkelijk lastiger. Hij zelf

verhaalt hoe hij de godsdienstleraar het leven zuur maakte door het stellen van kritische vragen.⁴⁰ Hij verachtte bijna al zijn leraren, hij vond hen gewoon vies, 'met vuile boorden, ongekamde baarden' en zo.⁴¹ 't Was juist in die tijd dat de veertienjarige puber tot de ontdekking was gekomen dat hij eigenlijk van goede familie was en zich dienovereenkomstig begon te gedragen. Het neerzien op zijn leraren maakte deel uit van een nieuw zelfbewustzijn dat na de dood van zijn vader ontstond. Hij begon toen ook zorg aan zijn kleding te besteden en zag er zelfs ietwat dandy-achtig uit.⁴² Ik denk dat we in dit gedrag ook een soort aanvaarding van de 'vaderlijke erfenis' mogen zien; Alois sr. had zich immers altijd aan zijn stand verplicht gevoeld er verzorgd uit te zien.

Er was maar één leraar die er bij Hitler mee door kon, dr. Leopold Poetsch, de geschiedenisleraar. Deze is de enige die hij in 'Mein Kampf' noemt. Poetsch was kennelijk van het beroemde slag geschiedenisleraar 'die zo goed vertellen kon'. *'Hij toverde ons terug in verleden tijden... Daar zaten wij dan, vaak begeistert in laaiende gloed, soms tot tranen geroerd.'* Maar er was meer. Poetsch wist ook *'uit het verleden consequenties voor het heden te trekken. Daardoor wekte hij ook, meer dan enige andere (leraar), begrip voor alle actuele problemen die ons toen in spanning hielden.'*⁴³

De leraren van hun kant vonden deze leerling lastig en lui.⁴⁴ Eduard Hümer, die Hitler drie jaar lang Frans en Duits heeft onderwezen, was een van de weinige docenten die enige sympathie voor de jongen hadden – welke sympathie door Hitler niet werd beantwoord. Niettemin legde Hümer een ongunstige getuigenis over hem af. *'Hitler was duidelijk begaafd, zij het ook eenzijdig, bezat echter weinig zelfbeheersing; zeer zeker gold hij als weerbarstig, gelijkhebbend en opvliegend, en het viel hem bepaald niet mee zich in het kader van de school te schikken.'*⁴⁵

Aan het eind van het derde schooljaar kreeg Hitler een onvoldoende voor Frans. Opnieuw moest hij, na de zomervakantie, herexamen doen. Hij slaagde, maar kreeg tegelijkertijd een 'conclium abeundi'. Hij kon echter meteen ingeschreven worden in de vierde klas (1904-1905) van de Staatsrealschule in Steyr. Die plaats lag tachtig kilometer verder, en Klara huurde dan ook een kamer voor haar zoon bij de familie Cichini, op de Grünmarkt 19. De jongen voelde zich bij de Cichini's wel thuis, maar niet in de stad Steyr waar hij later nog op schold.⁴⁶ Hoewel een van zijn leraren, Gregor Goldbacher, zijn ook nu nog slechte prestaties toeschreef aan de scheiding van zijn moeder, is het best mogelijk dat hij het tijdelijk wegvallen van de moederlijke afhankelijkheid als ietwat bevrijdend ondervond.⁴⁷ Maser veronderstelt zelfs dat de verhuizing

van Linz naar Steyr Hitlers eigen initiatief was.

Verbetering van schoolprestaties werd echter niet bereikt. Duits, wiskunde en stenografie waren onvoldoende, de vlijt als steeds 'wisselend'. Van zijn eerste slechte rapport schrok hij toch wel. Hij ging wat harder werken (want anders zou hij niet verder mogen op de Oberrealschule, met de vijfde en zesde klas), maar op het eindrapport had hij toch weer een onvoldoende voor Duits. Dat betekende wederom een herexamen, dat werd afgelegd bij Goldbacher op 16 september 1905 en met succes bekroond. In principe kon Hitler nu proberen tot de Oberrealschule toegelaten te worden, maar hij stelde geen pogingen daartoe in het werk. De zestienjarige weigerde zijn studie voort te zetten, nam zijn lot in eigen hand en keerde naar huis terug. Zijn moeder bleek niet bij machte dit te verhinderen.

Hitler zelf geeft de volgende reden voor zijn aftocht op. Tijdens de zomervakantie van 1905 zou hij 'een zware longziekte' hebben doorstaan, de dokter zou diens gevolgde verklaard hebben dat een kantoorleven 'onder geen beding' mocht worden toegestaan, en dat ook verder schoolbezoek minstens een jaar moest worden uitgesteld. Het feit dat dit bericht in Hitlers eigen woorden begint met deze uitspraak 'toen kwam een plotselinge ziekte mij te hulp', en ook de mededeling dat zijn geheime verlangen nu opeens werkelijkheid werd, moet ons doen vermoeden dat er achter deze curieuze ziekte iets anders stak.⁴⁸

Hitler verliet de school 'met een elementaire haat', zoals hij zei.⁴⁹ Zoals vele mislukte scholieren speelde hij graag de onderwijshervormer. Op 3 februari 1942 sprak hij hierover in het Führerhauptkwartier, terwijl zijn legers aan het oostelijk front lagen te bevriezen. 'Men moet een mens niet meer bij brengen dan hij nodig heeft. ... Liever moet men hem het schone tonen. ... Schoolvorming moet alleen algemene kennis geven. ... Ik wil de opvoeding op het grote richten. ... De hersenen kunnen niet alles opnemen. ... Wat heeft een jongen nodig die zich in de muziek bekwamen wil: meetkunde, natuurkunde, scheikunde? Wat weet hij (= Hitler!) later daar nog van? Niets! ... Dat is toch onzin: als iemand voor een vak "onvoldoende" heeft, zou hij niet dat kunnen worden wat hij zou willen worden. ... Men moet het leven de gelegenheid geven zich te corrigeren. ... Ja, mijn God, de ene heeft het in zich, de andere niet'.⁵⁰

Ziehier het goed gelijkend zelfportret van het genie dat zich door de school niet heeft laten weerhouden zich te ontplooiën!⁵¹

REACTIE

In *Kleio*, XXIX (1988) nummer 4, 22 suggereert Piet Fontaine dat ik hem ten onrechte een bepaalde opvatting in de schoenen heb willen schuiven. Dat is beslist niet het geval. Daarom meen ik te moeten reageren, zij het a contrecœur.

Fontaine heeft mij niet begrepen. Want waar gaat het om? In *Kleio*, XXVIII (1987) nummer 8, 17 schrijft hij – en ik citeer: 'Het is derhalve geenszins ondenkbaar dat Hitler de gevoelens die hij jegens zijn vader koesterde, op de joden heeft overgedragen'.

Of deze veronderstelling – of het omgekeerde – nu juist is of niet, daar was en is het mij niet om te doen. Ik heb alleen maar geschreven dat deze gedachte een (quasi-) psycho-analytische veronderstelling is die eerder door A. Miller naar voren is gebracht. Quod scripsi, scripsi.

Ronald van Kesteren

Noten

1. Zie de tabel bij Binion 144.
2. Maser 50.
3. De dispensatie werd aangevraagd 27-10-1884, dat is twee maanden na Fanni's dood! Arch. bissch.ord.Linz 6.911/II/2, 1884; het stuk is afgedrukt bij Kubizek 50.
4. Smith 37; Toland 6.
5. Fest 34, op grond van een verklaring van de dienstbode, Rosa Hoerl; Smith 43.
6. Kubizek 51.
7. Fest 42.
8. Smith 42.
9. Stierlin 71/72.
10. Josef Mayrhofer in 'Revu' (München), 27-9-1952, cit. Waite 40.
11. Smith 43.
12. Kubizek 61.
13. Smith 139.
14. Italo Calvino, in zijn roman 'Il sentiero del nido di ragno' (1947), en hij voegt daaraan toe: 'Geen angst meer hebben, dat is het uiteindelijk doel van elk mens'.
15. Toland 9. Na 1945 noemde Alois jr. zich 'Hans Hiller'; het is onbekend wanneer hij gestorven is.
16. Kubizek 53.
17. Kubizek 53.
18. Kubizek 53.
19. Fest 716.
20. Payne (Ned.) 18.
21. Schroeder 335, n. 137.
22. Zie de tabel in Binion 144.
23. Binion 145.
24. Fest zegt: 'in einer Geste demonstrativer Überlegenheit', 37; Toland spreekt hier van 'his glint of rebellion, his cocky assuredness'.
25. Kubizek 15 (Eng. vert.).
26. Mein Kampf 3.
27. Toland 13.
28. Op de kloosterschool in Lambach; Wiesmayer werd Benedictijn en later abt van de abdij in Wilhering bij Linz, Maser, Hitler 56.
29. Mein Kampf 4.
30. Maser, A.H. 61; eigen typescript van J.W., Bunderarchiv Koblenz, NS 26/17a.
31. Maser 61; Winter uitte zich na 1939 meer dan eens aldus tegenover Alois Harrer, onderwijzer te Leonding, en mgr. Haudum, toen pas-

toor van Leonding, die beiden Winter kenden. Mededeling van hen aan Maser in augustus 1969, Maser, A.H. 447, n. 42.

32. Mein Kampf 3.
33. Hitler bezocht Fischlham in 1939; hij ging bij die gelegenheid nog eens in zijn oude schoolbank zitten, Kubizek 66.
34. Maser, A.H. 63.
35. Toland 14.
36. Toland 14; deze uittaling van K. door Toland gec. uit A. Heinz, *Germany's Hitler*. London 1934, 25.
37. Jetzinger 101/102.
38. Mein Kampf 16.
39. Getuigenis van mede-kostganger cit. Fest 38.
40. Vermeld in mijn artikel 'Wat niet in Fest staat', *Kleio*, 26/6, juli 1987, 38.
41. Tischgespräche, ed. 1963, 273.
42. Stierlin 27; Maser, A.H. 92.
43. Mein Kampf 12.
44. Smith 79; Maser Frühgeschichte 54-55.
45. Getuigenis afgelegd tijdens het proces tegen Hitler na de mislukte Putsch van 1923, Kubizek 69.
46. Tischgespräche, ed. 1963, 193-194.
47. Smith 95/96, getuigenis van G. in Hauptarchiv NSDAP, Microfilm File 17, Reel 1.
48. Mein Kampf 16.
49. Kubizek 72.
50. Tischgespräche, ed. 1951, 350/351.
51. Een deel van de schade heeft Hitler later nog ingehaald. Tijdens zijn verblijf aan het front in Frankrijk kreeg hij de Franse taal zo goed onder de knie dat hij zonder problemen als tolk voor de Franse krijgsgevangenen kon dienst doen. Engels leerde hij als autodidact, en ook die taal kon hij lezen, spreken en verstaan. Hij verstond ook wat Italiaans. Tijdens gesprekken met Franse of Engelse diplomaten had hij eigenlijk geen tolk nodig. Toch gebruikte hij er altijd een, want, hoewel hij goed verstaan had wat zijn tegenspeler zei, had hij dan de tijd om over antwoord na te denken. Tischgespräche, ed. 1983, 121.

RECTIFICATIE

In het artikel van A. Huussen, 'William and Mary': alibi and business, in *Kleio* 6/88 is op p. 17 een regel weggefallen. Het betreffende stukje tekst volgt hier, maar dan volledig, opnieuw.

Gemeen aan de eerste drie hier aangekondigde publikaties is het feit dat zij voor een breed publiek geschreven heten te zijn. Op al dan niet uitdrukkelijke last van de uitgever is zogenaamde wetenschappelijke verantwoording achterwege gelaten. Gesubsidieerd archiefonderzoek van Van der Kuyl in Engeland leidt wel tot citaten maar niet tot noten. Van Raaij en Spies hopen de nieuwe gezichtspunten uit hun onderzoek in de nabije toekomst op wetenschappelijk verantwoorde wijze te publiceren.

Redactie

'Boek' van de maand

Anton J.L. van Hooff bespreekt:

Vakbegeleidingsgroep Geschiedenis van het Mavo-Projekt, *Geschiedenis in beeld*. 30 diaserie van 12 of 24 beelden, docentenhandleiding en leerlingenboekjes.

Astado, postbus 171, 3700 AD Zeist. Tel. 03404-17624, serie van 12 dia's f 20,-; serie van 24 dia's f 40,- (excl. BTW).

Het gebeurt niet vaak dat audiovisueel materiaal ter recensie aan Kleio wordt aangeboden. Het was dan ook een heel aparte ervaring 384 dia's stuk voor stuk te 'reviseren': volgens welke criteria moet je ze beoordelen? Een andere moeilijkheid is de presentatie van het oordeel: iedere serie apart bespreken zou een speciaal nummer van Kleio beslaan.

Algemene bruikbaarheid

Nu met dat laatste probleem van de presentatie was ik als schoolmeester gauw klaar: aan het eind van dit stuk krijgen alle series die ik onder ogen heb gehad – twee waren niet bij de zending – van mij een rapportcijfer. Daarin zijn de diverse aspecten van de beoordeling opgenomen.

Het leek me verstandig om elke serie afzonderlijk een punt te geven; het materiaal is wel gemaakt in het kader van het Mavo-project Geschiedenis, maar de beeldtaal gaat de grenzen van de schooltypen te boven. Leraren van andere schoolsoorten zullen graag willen weten hoe 'omnivalent' een diaserie is. Hier is dus een eerste criterium dat ik gehanteerd heb: in hoeverre is de serie geschikt buiten het Mavo-project? In het algemeen zijn de series in de thematiek wel zo obligaat dat ze bij de gangbare methodes te gebruiken zijn. De originele onderwerpen als *Indianen in de Verenigde Staten* (nr. 773), *Verhalen van vader op zoon* (757) en *Jeugd nieuwe stijl* (781) verdienen het buiten Mavo-klassen te worden gezien.

Didactische begeleiding

Het materiaal is – ook weer in het algemeen – didactisch uitstekend verzorgd: de docent krijgt veel ideeën aangereikt voor het gebruik van dia's, anders dan in het uurtje voor de vakantie. Per serie worden ook toegespitste suggesties gedaan, vaak weer van het inventieve soort: tableaux vivants, klankbeelden.

Zeer te prijzen is dat er niet vanzelfsprekend van wordt uitgegaan dat alleen de docent als magiër achter de toverlantaarn zit; iede-

re serie zit in een plastic mapje met een leerlingenboekje. Daarin worden de beelden afzonderlijk toegelicht en er staan verwerkingsopdrachten bij. De jonge ogen moeten vaak naar de beeldjes van 24x36 mm op de lichtbak kijken om overeenkomsten en verschillen te ontdekken.

De didactische verzorging van het geheel verradt zodoende de onderwijsinstincten van de Mavo-collega's: daarvan kan menig academisch geschoolede historicus, die zijn rol alleen maar ziet als de explicateur van lichtbeelden, wat leren.

Foutjes

De academisch geschoolede docent stoort zich natuurlijk wel aan inhoudelijke foutjes: de Schola Traiana (758.10) in Ostia is geen school en heeft niets te maken met het roerende verhaal over de zorg voor arme kindertjes van de 'optimus princeps': het gaat om een gebouw van een genootschap dat zich wijdde aan de cultus van de keizer of dat onder zijn speciale protectie stond. De tekst bij dia 8 en 9 van de – overigens voortreffelijke – serie *Archeologie* (754) vraagt de aandacht voor Portus, de haven van Ostia. Maar de verbaasde ogen zien de brandweerkazerne van de stad. En zo zijn er nog wel meer dingen: Cerburus (i.p.v. Cerberus of Kerberos), Elyseuse velden. Goed, zulke dingen gebeuren, zeker bij zo'n gigantisch project dat in een klap een schooltype wil voorzien van adequaat beeldmateriaal. Is het een soort zelfoverschatting van de leraar dat hij niet graag een deskundige inschakelt voor een laatste controle?

Kwaliteit: inhoudelijk en technisch

Ik heb ook gelet op de oorspronkelijkheid van de beeldkeuze: meestal is die verrassend goed. In de serie *Archeologie* (754) gaan verworvenheden van China via Engeland en Ostia naar Nederland, terwijl de activerende kijkopdrachten van het leerlingenboekje zorgen voor de ontdekking van de boodschap: prima.

Rome (758) aan de andere kant heeft twaalf verplichte nummers. Een origineel onderwerp als *Wie trekt aan de touwtjes* (779) is gemakkelijk afgedaan met plaatjes van wat posters: die serie heeft van mij onverbiddelijk een onvoldoende gekregen. Die kwalificatie is ook toegekend aan *Leonardo da Vinci en de Renaissance* (763). Dit is een dubbeldikke serie van 24. Er zit een goed idee in: een bekend thema, bijvoorbeeld de Pietà, wordt getoond in een middeleeuwse én een renaissancestijl uitbeelding. Maar de beeldkwaliteit is afgrijselijk; kennelijk zijn de goedkoopste ansichtkaarten overgefotografeerd. De kakelbonte,

kleio

nummer 8/88
pagina's 26 en 27

onscherpe kaleidoskoop die de Sixtijnse kapel moet voorstellen (dia 16) is werkelijk het dieptepunt.

Op de kwaliteit van de fotografie is trouwens wel meer aan te merken. Om die goed te kunnen beoordelen heb ik in een aantal avondsessies alle dia's over het scherm laten gaan. Die toets werd door de meeste afbeeldingen goed doorstaan: ze zijn scherp tot in de hoeken (de dia's zijn trouwens goed strak ingeraamd; ik had geen last van het 'ploppen'), maar er vielen toch ook wel beelden die op de lichtbak goed oogden, door de mand: Egypte in de serie *Leven aan een rivier* (756) wordt slecht bediend met onscherpe kopieën uit boeken.

Bij een revisie van dit prachtige pakket beeldmateriaal moet Astado nog eens letten op het afsnijden van de beelden; bij de posters en karikaturen valt soms de tekst buiten beeld, met name in *Duitsland van WO I tot Hitler* (778) en *Wie trekt aan de touwtjes* (779). In deze serie krijgen we de tekst 'een kerncentrale in Kalkar' voorgeschoteld; de essentiële letter g is overboord gevallen...

Waardering

Het resultaat van mijn dia-orgieën vindt u hiernaast. In mijn beoordelingscijfer zijn dus criteria verwerkt die ik hiervoor in een aantal voorbeelden heb toegelicht: Astado en de Mavo-projectgroep zijn geslaagd voor hun dia-examen.

754	Archeologie (12 beelden)	7.5	769	De Industriële Revolutie (12)	7
755	Jagers en verzamelaars (12)	8	770	Het sociale vraagstuk (12)	9
756	Leven aan een rivier (24)	6	771	Nederlands Indië (12)	8
757	Verhalen van vader op zoon (12)	8.5	772	Vincent van Gogh (24)	8
758	De geboorte van de Eeuwige Stad	6.5	773	Indianen in de Verenigde Staten (12)	9
759	De Vikingen (12)	8	774	De Russische Revolutie (12) niet ontvangen	
760	Achter dikke muren (24)	8	775	Nooit weer! (12) niet ontvangen	
761	De Nederlandse Middeleeuwse stad	7	776	Israël, het omstreden land (24)	7.5
762	De ontdekkingsreizen (12)	7.5	777	Marx' klassenstrijd (12)	7
763	Leonardo da Vinci en de Renaissance (24)	5	778	Duitsland van WO I tot Hitler (12)	6-
764	Luther en de Hervorming (12)	7.5	779	Wie trekt aan de touwtjes (12)	5
765	Leger en vloot in de Gouden Eeuw (12)	7.5	780	China, de ontwaakte reus (12)	8
766	Rijk en arm in de Gouden Eeuw (12)	8	781	Jeugd nieuwe stijl (12)	7
767	Peter de Grote (12)	8	782	Afrika, geboeid of bevrijd? (24)	8
768	De Franse Revolutie (12)	8	783	Beeld van de vrouw in de 20e eeuw (12)	6.5

RECENSIES

In 't kort

IN 'T KORT is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen, worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt later besproken in 'Recensies'.

W.J. van der Dussen schreef *Filosofie van de geschiedwetenschappen*, een boekje dat verscheen in de serie wetenschapsfilosofie bij uitgeverij Martinus Nijhoff in Leiden. Achtereenvolgens gaat hij in op de filosofische grondslagen (de rol van het verleden, de historicus en zijn object), methodologie (over bewijsmateriaal, de historische redeneringen en het verklaren en begrijpen) en ethische aspecten van de geschiedwetenschap. Centraal in deze inleiding staat het probleem van de verhouding tussen de historicus en de 'werkelijkheid' van het verleden. Prijs f 22,50.

Andere filosofische problemen komen naar voren in een historisch overzicht, geschetst door de Franse filosofe Elisabeth Badinter.

In *De een en de ander* gaat het om de bestaande opvattingen over de relaties tussen mannen en vrouwen. Zij laat een beeld zien waarbij de geslachten van oorsprong complementair waren, waarna, volgens Badinter, het absolute patriarchaat zijn intrede deed, de periode waarin de man de vrouw onderdrukte om zijn macht uit te breiden. Badinter besluit haar boek met een bespiegeling over de vraag hoe de grote verschillen in rolpatronen kunnen leiden tot gelijkwaardigheid tussen man en vrouw. Het boek is uitgegeven bij Contact en kost f 36,90.

Het *Archeologisch handboek* geeft een antwoord op de vraag wat archeologie nu precies is. Dit gebeurt aan de hand van veel

praktijkvoorbeelden, fotoseries die het praktisch bedrijf van de moderne archeoloog laten zien. Zo nemen het opgraven, het werken van vondsten en de interpretatie een belangrijke plaats in. Gaade in Veenendeel is de uitgever. Prijs f 57,90.

In de snel na elkaar verschijnende delen in de Groninger Historische reeks kwam onlangs deel 3 uit. F.J. Bakker is de auteur van *Bedelorden, Begijnen in de stad Groningen tot 1594*. Twee vragen staan centraal. De eerste is hoe de verschillende instellingen zich hebben kunnen ontwikkelen en hoe hun verhouding was tot de religieuze organisatie. De tweede vraag is die van de verhouding tussen de verschillende instellingen onderling en tot de stedelijke gemeenschap. De prijs van deze studie bedraagt f 49,50.

Bij uitgeverij Querido verscheen *Een man uit het dal van Spoleto* van Helene Noltheinus over 'de zoekactie naar de historische Franciscus van Assisi'. In het eerste deel komen verschillende tijdgenoten aan het woord, kroniekschrijvers die vertellen over wat is voorgevallen in Assisi rondom het begin van de dertiende eeuw. In het vervolg van het boek berichten de volgelingen van Franciscus wat ze zich van hem herinneren, waarna de auteur tenslotte de diverse opvattingen samenvat. Prijs van deze gebonden editie bedraagt f 79,-.

G.C. Molewijk is de verzorger van Hugo Grotius' *De Oudheid van de Bataafse nu Hollands Republiek*. Dit tractaat uit 1610 is middels deze editie voor een groot publiek beschikbaar gemaakt. Het belicht de tijdens de Republiek bestaande officiële overheidsvisie van de zogenaamde Bataafse mythe, een geschiedopvatting over een kleine tweeduizend jaar continuïteit in het vaderlandse verleden. Deze integrale heruitgave, met uitvoerige inleiding, verscheen bij Heureka in Weesp. De prijs bedraagt f 19,50.

500 Jaar marine is de titel van het boekje dat verscheen onder redactie van L.L.M. Eekhout, A.Th. Hazenoot en W.H. Lutgert, leden van de afdeling maritieme historie van de marinestaf. Het is een kort overzicht van vijf eeuwen Nederlandse zeemacht en loopt daarmee vooruit op een uitgave over 175 jaar Koninklijke marine die dit jaar, ook bij de Bataafsche Leeuw, verschijnt. Prijs f 5,-.

Schutters in Holland, onder redactie van M. Carasso-Kok en J. Levy-van Halm, belicht voor het eerst uitvoerig het ontstaan en de geschiedenis van het schuttersbedrijf. Verder wordt er aandacht besteed aan het functioneren van het schuttersgezelschap in de stedelijke samenleving. Naast artikelen over aspecten van de schutterij bevat het boek een catalogusdeel, waarin wordt ingegaan op dat wat te zien was tijdens de tentoonstelling over dit onderwerp in het

Frans Halsmuseum, begin dit jaar. De prijs van deze gebonden editie, die uitkwam bij Waanders in Zwolle, bedraagt f 125,-.

Over nieuwe benaderingen van het patriotisme in Nederland gaat de bundel opstellen die verscheen bij de Bataafsche Leeuw onder de titel *De droom van de revolutie*. De beide redacteuren, H. Bots en W.W. Mijnhardt, hebben de meest recente opvattingen hier bijeengebracht. Het zijn de bijgewerkte versies van een serie lezingen, uitgesproken tijdens het symposium dat werd georganiseerd door de werkgroep Achtende Eeuw. De bundel kost f 39,50.

In 1901 huwde hij met Wilhelmina, *Hendrik, Prins der Nederlanden*. Over zijn leven en zijn rol als prins-gemaal gaat het boek van J.A. de Jonge dat verscheen bij uitgeverij De Bataafsche Leeuw. De prijs van deze ruim geïllustreerde uitgave bedraagt f 45,-. Over woorden die ontstonden tijdens de Tweede Wereldoorlog of die in deze periode een aparte betekenis kregen gaat het *Verklarend oorlogswoordenboek* van G.L. van Lennep. De basis werd gevormd door de vele reacties die de auteur kreeg op zijn rubriek in het NRC-Handelsblad die hij wijdde aan oorlogswoorden. Bert Bakker gaf het boek uit. Prijs f 24,90.

Luc de Vos schreef *De koude vrede* over de periode van Koude oorlog en dekolonisatie tussen 1945 en 1963. Het is een naslagwerk geworden, voorzien van kaarten en registers over een kwarteeuw internationale politiek en veiligheid. Lannoo besloot tot deze uitgave die f 45,- kost.

Genealogie van R. van Drie, N. Plomp en A. van der Tang is de titel van het cursusboek dat hoort bij de serie over stamboomonderzoek die Teleac in het najaar hoopt te herhalen. De verschillende naspeuringen, een overzicht van de meest uiteenlopende archieven en de verwerking van gegevens die met voorouderonderzoek te maken hebben zijn in deze editie samengevat. Prijs f 39,-.

Over de problematiek van de historische documentaire gaat *Geschiedenis op televisie*. De auteur, E. van Maesschalck, gaat in op het hele proces van het maken van historische programma's waarbij speciale aandacht is voor teksten, scenario's, presentatie, dialogen en decors. Acco in Amersfoort gaf het boek uit. Prijs f 19,75.

Tenslotte verscheen bij Martinus Nijhoff in Leiden *De didactiek van geschiedenis* van Fokko Dijkstra, waarin zijn model voor het geschiedenisonderwijs beschrijft. Ontstaan binnen het LOGA-project en daarna uitgebreid is dit boekje een voorlopige afronding. De basistekst wordt afgewisseld met praktijkvoorbeelden. De prijs bedraagt f 25,75.

Kees Torreman

SCHOOL EN DIDACTIEK

Populaire teksten uit de late Republiek, nr. 1-3, Coutinho, Muiderberg. De Amsterdamse lichtmis of zoldaat van fortuin, B. Pol ed.; J.C. Weyerman, Het vermakelijk wagenpraatje, G. Maréchal ed.: Uitvoerig verhaal van alle feyten en schelmstukken gepleegd door Jacob Frederik Muller alias Jaco, Th.M.M. Mattheij ed.

De redactie van deze reeks 'populaire teksten', bestaande uit André Hanou, Bert Paasman en Hannah Stouten, heeft een drietal wel zeer verschillende teksten uit het grondsoep van de achttiende-eeuwse literatuur gevist. Dat hierbij een mooie vangst is gedaan, zal buiten kijf staan voor een ieder die van de oudere Nederlandse literatuur houdt of geïnteresseerd is in de geschiedenis van de Republiek. De boekjes zijn aantrekkelijk uitgegeven, leuk geïllustreerd en overvloedig geannoteerd. De gedegen inleidingen zijn overwegend literair-historisch van karakter en geven onder andere biografische en literaire achtergrondinformatie, een tekstgeschiedenis en een verantwoording van de editie.

Het eerste deeltje is een 'autobiografisch' relaas van de escapades van een Amsterdamse lichtmis. De jonge jaren zijn gauw verteld, het wordt allengs duidelijk dat zijn moeder onder de 'gerieffelyke vrouwen' gerekend kon worden. Onze held beklaagt zich echter geenszins over een belaste jeugd, vermeldt dat hij op zeventienjarige leeftijd 'naar een merretje begon te hengsten' en dat is het begin van een woelige tocht door hoerhuizen, vreemde slaapkamers en herbergen van verdacht allooi in Amsterdam en later natuurlijk in Parijs. De ingrediënten zijn bekend: het gemainteneerde meisje, de ongelegen zwangerschap, het met spelen gewonnen geld, de dronken of woedende hoorndragers, de corrupte gerechtsdienaar, etc. Het meest interessant is de taal: een levendig en zeer direct Nederlands vol grappige, grove en scabreuze frases. De inleiding karakteriseert het verhaal als een satire, die de heersende norm ondersteunt en dubbele moraal kritiseert. Om deze reden is ook William Hogarth's duidelijk moraliserende prentencyclus *A Rake's Progress* als illustratie gekozen. Zowel karakterisering als illustratie lijken me onjuist. Terwijl bijvoorbeeld de laatste prent de krankzinnig geworden Tom Rakewell in het dolhuis toont, laten de laatste pagina's de Amsterdamse lichtmis achter een pint toekijken hoe zijn vrouw en dochter een vrolijke herberg drijven. De morele pretentie van de auteurs is flinterdun en de tekst is eerder komisch en pornografisch dan satirisch en stichtend.

Ongetwijfeld satirisch, maar ook geleerder en minder toegankelijk is het *Vermakelijk*

wagenpraatje van de beruchte broodschrijver Jacob Campo Weyerman, voor wie tegenwoordig weer een levendige belangstelling bestaat, nu de 18e en 19e eeuwse verwijten van eerroof en gebrek aan literair niveau minder indruk maken dan zijn scherpe satirische pen. In deze dialoog tussen een oudere en een jongere heer in de postkoets van Utrecht naar Breda worden de sociale pretenties en de commerciële streken van artsen, kwakzalvers en boekhandelaren op de hak genomen. Beide heren worden af en toe onderbroken door een juffrouw, die op doorgaans dubbelzinnige maar vinnige wijze 'vrouwelijk' commentaar geeft. De tekst is zeer uitgebreid geannoteerd en dat is ook wel nodig gezien de vele toespelingen, de verwijzingen naar het dagelijkse bedrijf van artsen en boekhandelaren en de namen van tal van figuren uit alle eeuwen. Het na-deel van deze stijl voor de moderne lezer is dat de satire zijn directheid verliest.

Het meest geschikt voor een eventueel gebruik in de klas bij het geschiedenisonderwijs lijkt mij het verhaal van de schelmstukken van J.F. Muller alias Jaco. Waar de Amsterdamse lichtmis tot al te veel opwinden en Weyerman wellicht tot verveling zal leiden, biedt dit vlugschrift, dat teruggaat op een processtuk, een bruikbare combinatie van sensatie en historische informatie. Het geeft niet alleen een gedetailleerd en levendig verslag van een aantal inbraken, geweldpleging en moord maar ook een beeld van de strafrechtspleging in de vroege 18e eeuw. Door de beschrijving van de inbraken, de verdeling en het verkopen van de buit, de bendeleden en Jaco's vriendin van de vlakte ontstaat er een weliswaar eenzijdig maar felgekleurd tijdsbeeld.

Het tweede deel van het pamflet beschrijft Jaco's proces. Het hardnekkig ontkennen van de verdachte, 'hoezeer onderzocht en gepynigt', leidde tot een langdurige procedure, waarin hij uiteindelijk in hoger beroep ter dood werd veroordeeld. De inleiding verschaft de noodzakelijke biografische en juridische informatie en de annotatie maakt de niet al te lange tekst voldoende begrijpelijk.

G.O. van de Klashorst

Magdi Tóth-Ubbens. Verloren beelden van miserabele bedelaars. Leprozen-armen-geuzen. De Tijdstroom, Lochem-Gent 1987, 118 pagina's, talrijke illustraties in zwart-wit en kleur, prijs f 39,50.

Een der bekendste schilderijen van Pieter Bruegel is 'De rondedans der kreupele zotte leprozenbedelaars'. Dansers met geamputeerde voeten en benen slaan met hun krukken op de grond, hebben papieren kronen en mijters op en zijn uitgedost met vossstaarten. Wat bewoog de schilder om dit

schokkend tafereel uit te beelden? Was het een alledaags verschijnsel in de zestiende eeuw? Hoe ging men in die dagen om met lepra, een volksziekte die in de Derde Wereld nog altijd niet is uitgebannen? In een boeiend geschreven en rijk geïllustreerd boekje gaat Magdi Tóth-Ubbens, oud-medewerkster bij het Mauritshuis en zowel in de kunstgeschiedenis als in de archeologie en mediaevistiek bedreven, in op de sociaal-medische toestanden in vroeger eeuwen. Op intrigerende wijze worden vervolgens culturele en politieke aspecten van de geuzenbeweging in die context belicht. Die benadering levert verrassende perspectieven op.

Neem bijvoorbeeld het genoemd schilderij van Bruegel. Dansende kreupelen waren jaarlijks te zien op 'zotte maandag' na Driekonigen, wanneer de uit de stad verbannen leprozen door de straten trokken en geld ophaalden. Het was een omkering van de maatschappelijke orde – feitelijk werd daarmee de carnavalsperiode ingeluid – en de gezonde stedeling was opgelucht wanneer de stoet weer verder trok. De dansende leprozen van Bruegel vieren hun armenfestijn echter in het jonge groen, niet in januari dus maar in juni, en de schilder had daarvoor een speciale reden: het was zijn reactie op de politieke gebeurtenissen in 1568. Vlak voor Pinksteren van dat jaar waren namelijk ketterse geuzen als rebellen en vijanden van de kerk op het schavot terechtgesteld. Bruegel (die voor opdrachtgevers werkte) heeft de geuzen opzettelijk als kreupelen afgebeeld omdat ze in de ogen van de rooms-katholieke overheid en van vele gelovigen door ketterij besmette godslasteraren waren, kreupele, blinde en zotte leprozen gelijk.

De verdienste van het boek van Magdi Tóth-Ubbens is vooral hierin gelegen dat op minutieuze wijze de picturale geheimen uit vroeger eeuwen worden ontsluit. De 'verloren beelden' worden door haar opgeproepen in een beschrijving van talrijke voorstellingen van leprozen en bedelaars. Tekst en illustraties vormen daarbij een onlosmakelijk geheel. Een uitvoerig zakenregister stelt de lezer bovendien in staat, zelf verbanden te leggen en zijn ogen te oefenen in aandachtig waarnemen.

Een prettige bijeenkomst is dat de schrijfter weinig bekend veronderstelt. Dit maakt het boek heel geschikt voor gebruik door scholieren. De kritische lezer zal hier en daar zeker wel vraagtekens zetten bij het gebodene. Niet alle conclusies zijn even grondig onderbouwd. Al lezende leert men echter zijn ogen goed de kost te geven. Het boek is een 'must' voor wie een ruimer plaats wil geven aan beeldmateriaal als historische bron.

A.W.F.M. van de Sande

VROUWENGESCHIEDENIS

Vrouwenlevens 1500–1850 onder redactie van Ulla Jansz e.a. *Jaarboek voor Vrouwen-geschiedenis* 8, SUN Nijmegen 1987. Met samenvattingen in het Engels, 204 p.

Tot nog toe is binnen vrouwengeschiedenis, evenals binnen de geschiedwetenschap in zijn geheel, de periode na de industriële revolutie veel intensiever belicht dan de periode ervoor. Deze keuze hangt gedeeltelijk samen met het idee dat met de industriële revolutie ook een maatschappelijke revolutie heeft plaatsgevonden met verstrekende gevolgen op alle gebieden van de samenleving. De pre-industriële samenleving zou als het ware nauwelijks nog gemeenschappelijke factoren kennen met nu, waardoor zij minder interessant wordt geacht door de huidige onderzoekers. Doordat er echter weinig onderzoek wordt verricht naar deze tijd, leent de geschiedenis van de periode vóór 1870 zich bij uitstek voor mythes en idealen.

Het redactioneel van de bundel opent met een serie 'mythes' die typerend genoemd kunnen worden voor het beeld van vrouwen in de vroegmoderne tijd. Een veel gehoorde opvatting is dat vrouwen het in die tijd beter hadden, bijvoorbeeld dat zij toen economisch wél zelfstandig waren. De doelstelling van deze bundel ligt juist hierin, aldus de redactie, om, naast aandacht te schenken aan vrouwen in deze periode, dergelijke generalisaties ten aanzien van vrouwen in de vroegmoderne tijd in Nederland te nuanceren. Immers, ook voor deze tijd geldt dat er grote verschillen bestonden in het leven van vrouwen naargelang klasse, regio, religie etc. Bovendien blijkt de radicale breuk met de industriële revolutie niet zó radicaal geweest te zijn voor vrouwen: ook toen leefden zij in een patriarchale structuur en speelden huwelijk en moederschap een belangrijke rol in haar leven.

Een andere reden waarom er relatief weinig onderzoek wordt verricht naar vrouwen voor de industriële revolutie, ligt in het vaak gehoorde argument dat er zo weinig bronnen zijn voor deze periode. De bronnen die er al zijn gaan bijna alleen over mannen, en als ze al over vrouwen gaan, dan zijn ze nog bijna zonder uitzondering door mannen geschreven. Dat is inderdaad het geval. Maar dat dat geen onoverkomelijk struikelblok hoeft te zijn om onderzoek te doen naar vrouwen in vroegere tijden, bewijst het creatieve bronnengebruik van de schrijfsters in deze bundel. Zo halen Florence Koorn en Els Kloek niet enkel criminele gegevens over vrouwen uit procesdossiers en confessieboeken, maar krijgen we een bredere kijk op het leven van 'gewone' vrouwen in het 17e en 18e eeuwse Leiden en Twente in de 18e eeuw. Veilingcatalogi uit de 16e eeuw, bestudeerd door Isabella van Eeghen,

geven een beeld van het beroep van uitdraagster.

Hoewel ook in deze tijd het overgrote deel van de vrouwen huwde, geeft het artikel van Francisca de Haan en Dineke Stam 'Zelfstandige zussen of afhankelijke tantes', een verrassende kijk op het leven van de vaak vergeten groep van ongehuwde vrouwen. Uitgaande van de vraag of ongehuwd-zijn voor de 19e eeuwse vrouwen een lot dan wel een keuze was, geven zij een literatuuroverzicht van de wijze waarop 19e eeuwse schrijfsters en schrijvers ongehuwde vrouwen portretteerden. Vervolgens wordt, met als uitgangspunt de circa 15 procent ongehuwde Haarlemse vrouwen die in de volkstellingsregisters worden genoemd, de vraag behandeld of zij inderdaad zo afhankelijk waren van familie of als inwonende dienstbode, als vaak wordt verondersteld.

De artikelen hier gepresenteerd bewegen zich allen op deelgebieden van de geschiedenis van vrouwen en grote delen van het onderzoeksterrein 'Vrouwenlevens 1500–1850' zijn in het geheel niet aan bod gekomen. De redactie is er evenwel overeenkomstig haar doelstelling in geslaagd om nuances aan te brengen in de beeldvorming over het leven van vrouwen in de pre-industriële samenleving. Mogelijk wordt ook haar tweede wens vervuld: het bevorderen van de bestudering van vrouwen in deze tot op heden onderbelichte periode. Het blijft namelijk belangrijk dat historisch onderzoek naar de geschiedenis van vrouwen vóór 1870 gedaan wordt, al is het alleen maar om mythevorming tegen te gaan.

Vefie Poels

E.H.P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland, huwelijk en huwelijkspolitiek van graven uit het Hollandse huis, De Walburg Pers, Zutphen 1987, 144 pagina's, geïllustreerd.*

Het lijkt een fris en eigentijds idee om na de enorme stapels literatuur die over de Hollandse graven geschreven zijn, nu eens iets over de gravinnen uit het Hollandse huis te schrijven. Om niet te stranden in een beschrijving van details zou het dan zinvol zijn, een vraagstelling te bedenken die relevant is voor andere aspecten van de geschiedenis en vervolgens de gravinnen te beschrijven vanuit die vraagstelling. De schrijver van 'Gravinnen van Holland' is daar maar ten dele in geslaagd.

Allereerst de vraagstelling. Uit onderzoek van met name Duby en Schmid weten we dat vanaf de elfde eeuw de territoriale vorsten hun bezit ongedeeld nalieten aan hun oudste zonen; jongere zonen mochten niet trouwen en dochters werden gebruikt om uit te huwelijken aan machtige families in de buurt met welke men een bondgenootschap wilde sluiten. De auteur vraagt zich

klein

af of deze wijziging van huwelijkspolitiek ook in Holland is waar te nemen.

In de laatste vier bladzijden geeft hij het antwoord: inderdaad. In de vroege geschiedenis van het Hollandse huis streefde men naar huwelijken met meisjes met koninklijk en zelfs Karolingisch bloed in de aderen. De graven betrokken hun echtgenoten toen nog uit verre streken. Ze hadden soms een voorkeur voor dochters van de Saksische adel omdat deze zich verzette tegen de Salische keizers, die op hun beurt steun gaven aan de bisschoppen van Utrecht. Vanaf het midden van de twaalfde eeuw zocht men liever huwelijken in de nabijheid om daarmee de positie van het eigen territorium te versterken. Brabant, Kleef en Gelre leverden toen bijvoorbeeld gravinnen. Omdat deze huwelijkscontracten al op jeugdige leeftijd werden gesloten, trouwden de gravenzonen nu ook veel jonger en kregen ze meer kinderen. Er kwamen meer dochters, maar die waren nu ook als handelswaar minder kostbaar. Dat zijn belangwekkende gegevens.

Duby heeft echter nog veel meer gezegd: over de kerk die zijn moraal probeerde op te leggen aan de adel, over de incestverboden die huwelijken binnen de zevende graad van verwantschap niet toelieten, vooral ook over het verbod van echtscheiding en hoe daarmee werd omgegaan. Daarover lezen we bij Cordfunke weinig; de rol van de kerk, die toch zo belangrijk was in de huwelijkspolitiek, is in dit boek onderbelicht. Misschien is er over de noordwesthoek van het Duitse rijk ook minder te vinden dan over midden-Frankrijk en de Franse koningen.

Wat we wel vinden is een enorme veelheid aan gegevens, meer nog over de Hollandse graven dan over hun vrouwen. Van de namen in het register betreft meer dan de helft mannen. En wat kan men over de vrouwen dan vinden? Hun familie is belangrijk, maar de huwelijksdatum en het aantal kinderen slaat net zo goed op de man. De talloze details over de geschiedenis van het Hollandse huis zijn niet allemaal nieuw en niet allemaal relevant. In wezen is dit een genealogisch boek, vermomd als een boek over huwelijkspolitiek.

Spannend is wel de reconstructie van de oorsprong van het gravenhuis, want het detectivespel van passen en meten en redeneren is altijd weer leuk. Het is echter net als bij de oudste geschiedenis van Rome: bij gebrek aan gegevens zijn de redeneringen vaak wel erg onzeker. Leef tijden worden geschat en daaruit worden weer conclusies getrokken. Verder noemt de auteur telkens overleden en in de bronnen ontbrekende kinderen, wier bestaan hij 'bewijst' uit het vaste patroon dat de Hollandse graven volgden bij het geven van namen. Maar hoe kan hij weten dat dit patroon zo strikt werd gevolgd als de gegevens over die kinderen juist

ontbreken? De bewering dat er twee maal een Dirk I is geweest, is interessant maar niet onbetwistbaar. Ook de conclusie dat de familie van Holland uit een geslacht van Friese koningen komt mist de 'grote mate van waarschijnlijkheid' die de auteur eraan verbindt.

Als we de zekerheden als mogelijkheden nemen, staan er best een aantal ingenieuze speculaties in dit boek. Het is mooi uitgevoerd en goed geïllustreerd. Voor schoolbibliotheken kan ik het niet aanraden. Mijn voornaamste bezwaar is dat het grote middenstuk van het boek alleen maar genealogie bevat en weinig gericht lijkt op het beantwoorden van de vraagstelling.

'Wie het slot niet uit het oog verliest zal vanzelf alle langdradigheid vermijden omdat hij zich telkens afvragen zal of ieder van zijn details wel bijdraagt tot het bereiken van zijn doel', schreef Elsschot in zijn inleiding van 'Kaas'. In dit boek lijkt het of vraagstelling en conclusie zijn toegevoegd en slechts met heel dunne kaasdraden aan elkaar verbonden zijn.

Dr. D.A. Berents

Elisabeth Keesing, 'Het volk met lange rokken'. Vrouwen rondom Constantijn Huygens. Querido, Amsterdam 1987, 199 p., f 37,50.

Met een fraai gekozen citaat uit Hofwijck van Constantijn Huygens (1596–1687) begint het boek: *'De weker menselijkheid, het volk met lange rokken, En heb ik nooit gehaat'*.

We kunnen rustig stellen dat Huygens de vrouwen bijzonder waardeerde, op alle mogelijke manieren. Heel zijn lange leven. Huygens werd 91 jaar oud, heeft hij veel met vrouwen opgetrokken. Dit blijkt onder andere uit zijn brieven en uit zijn literaire werk. Van deze bronnen heeft Elisabeth Keesing dankbaar gebruik gemaakt om haar lezers mee te tronen naar de zeventiende eeuwse leefwereld van Huygens. Hierin ontmoeten we vele vrouwen: om te beginnen zijn moeder en als laatste een goede vriendin die hem tijdens zijn laatste ziekbed trouw verzorgd heeft.

Een deel van die vrouwen weet mevrouw Keesing goed tot leven te brengen, een aantal van hen, waaronder Huygens' echtgenote Suzanna van Baerle (1599–1637) niet of nauwelijks. Dit is voornamelijk te wijten aan het gebrekkige bronnenmateriaal; van heel weinig vrouwen zijn bijvoorbeeld brieven bewaard gebleven. Van een enkele vrouw bezitten wij nu nog de literaire werken zoals van bijvoorbeeld Tesselschade, een dochter van Roemer Visscher.

Eén van de belangrijkste vrouwen voor Huygens was zijn moeder Suzanna Hoefnagel (1561–1633). Volgens Huygens zelf

had hij een zeer hechte band met haar, omdat zij hem als kind had gevoed. De andere vijf waren door de min gevoed. De gehechtheid aan zijn moeder is goed terug te vinden in de brieven die zij elkaar geschreven hebben, waarvan in het boek enkele fragmenten zijn opgenomen. Niet alleen met zijn moeder, maar ook met zijn zusters en later met zijn dochter had Huygens een goede band. Hieruit blijkt overduidelijk hoe belangrijk de familie Huygens het eigen gezinsleven vond.

Naast dit gezinsleven had Huygens een zeer actief sociaal leven. Regelmatig was hij bij vrienden en vriendinnen op bezoek en schreef ook aan hen lange brieven. Zo onderhield hij een levenslange vriendschap met Dorothée van Dorp (1597–1657). In de brieven van Song (Huygens) aan Songetje (Dorothée), vroeg Huygens om raad, maakte hij grappes en plaagde zijn vriendin. Het is jammer dat uit deze brieven slechts enkele zinnen weergegeven zijn.

Huygens overleefde zijn vrouw, zijn Sterre zoals hij haar noemde, en hij overleefde ook zijn vriendin Thé (Songetje). Toch was hij de laatste dertig jaar van zijn leven zelden alleen. De vrouwen bleven hem opzoeken; ze praatten met hem over zijn gedichten; ze musiceerden met hem en maakten uitstapjes naar Antwerpen of Parijs.

Vrijwel alle vrouwen rondom Huygens waren zeer begaafde vrouwen en in veel opzichten bevoorrechte vrouwen. Zij leefden in redelijke tot grote welstand en hadden door een gelukkig toeval of door een goedhartige vader een zeer goede scholing gehad; dit in tegenstelling tot de meeste van hun (vrouwelijke) tijdgenoten. Aan deze uitzonderlijke positie wordt door mevrouw Keesing te weinig aandacht besteed. Bewust of onbewust is de historische component sterk onderbelicht. Ze geeft weinig informatie over de positie van de vrouw in de vroegmoderne tijd, terwijl daaraan in verschillende studies wel aandacht is besteed. Slechts enkele vrouwen worden van een historisch kader voorzien. Toch blijft het een bijzonder mooi boek, dat in één ruk uitgelezen zal worden.

Judith Hokke

J.G. Kikkert, Wilhelmina. Vorstin tussen verleden en toekomst. Uitgeverij de Haan, Houten 1987, 196 blz., f 29,90.

In november 1987 was het 25 jaar geleden, dat koningin Wilhelmina overleed. Ter gelegenheid hiervan verscheen deze biografie over haar. In het laatste hoofdstuk beklagt de schrijver zich over het – inderdaad ergerlijke – feit dat de geschiedschrijving rond de Oranjes nog altijd zeer bemoeilijkt wordt door de ontoegankelijkheid van het Koninklijk Huis Archief.

Dit soort biografieën zal de koninklijke fa-

milie in ieder geval niet toeschietelijker maken het archief open te stellen. Kikkert maakt nu hoofdzakelijk gebruik van literatuur, hoewel hij naar eigen zeggen ook gebruik maakt van oral history. Er zijn in ieder geval nogal wat citaten te vinden, echter zonder bronvermelding. Op een gegeven moment is er zelfs sprake van een 'ik' figuur. Deze las Wilhelmina voor uit de rechtse pers na de munitie op de Zeven Provinciën. Een argeloze lezer zou kunnen denken, dat deze ik-figuur Kikkert zelf was.

Het boek is een verzameling van feiten en anecdotes geworden, waarbij weinig pogingen zijn gedaan een genuanceerd beeld op te roepen en heel veel vragen onbeantwoord blijven. Alles wordt wel heel simpel wanneer men bijvoorbeeld in de affaire rond generaal Snijders wel zijn Duitse gezindheid noemt, maar de rellen op de Harskamp en de reorganisatie van het leger niet vermeldt. De novembergebeurtenissen worden, zoals lang te doen gebruikelijk, afgedaan als een bagatel en de tamelijk verre gaande toezeggingen van Ruys de Beerenbrouck worden dan ook niet genoemd. De naam Van 't Sant wordt telkens in een waas van geheimzinnigheid opgevoerd, maar de lezer wordt er niets wijzer van. Prins Hendrik was een griezel, Prins Bernhard een onbesuisde roekeloze jongen, Juliana een schaduwfiguur en De Geer een mummelende grijsaard. Op deze wijze wordt pagina na pagina gevuld.

Al met al is het een onzorgvuldige biografie, die zich echter gemakkelijk laat lezen. Voor een schoolbibliotheek is het boek niet ombruikbaar, zolang er geen betere biografie beschikbaar is. Misschien kan de koninklijke familie toch beter een goede historicus in hun huisarchief toelaten.

Joke van der Leeuw-Roord

Bernard Quilliet, *Christina van Zweden, een uitzonderlijke vorst*. Hadewych, Baarn 1987, 320 blz., f 32,50.

De hoofdpersoon van Quilliet's biografie mag bekend verondersteld worden: Christina van Zweden, dochter van Gustaaf-Adolf — de kampioen van de protestantse zaak ten tijde van de Dertigjarige Oorlog — heeft alleen al omwille van haar opzienbarende overgang naar het katholicisme de aandacht van tijdgenoten en historici getrokken. De beschouwingen van laatstgenoemden handelden meestal niet slechts over de bekering van de Zweedse vorstin, doch hadden evenzeer haar vrijwillige abdicatie en cultureel-wetenschappelijke belangstelling tot onderwerp. In dit opzicht vormt deze levensbeschrijving geen uitzondering: de drie onderhavige themata worden ruimschoots, alhoewel weinig opzienbarend, belicht.

Toch verschilt Quilliet's biografie aanmer-

kelijk met eerdere werken over Christina. Allereerst heeft de auteur consequent gekozen voor een *narratieve* presentatie van zijn stof; een keuze die een prettig leesbaar boek heeft opgeleverd. Deze benaderingswijze evenwel, hoe verdedigbaar ook, is ten koste gegaan van de diepgang. Quilliet's analyses zijn meestal te oppervlakkig om veel indruk te maken. Zo verneemt de lezer bijvoorbeeld slechts in uiterst fragmentarische vorm iets over de politieke denkbeelden van de Zweedse vorstin en haar kanselier Axel Oxenstierna. Weliswaar weet de schrijver te melden dat deze staatsman (119) steunde op een partij die 'in wezen *ultra-conservatief, ultra-lutheraans en ultranationalistisch*' was, doch wat deze voor het midden van de zeventiende eeuw bepaald niet gangbare terminologieën feitelijk inhouden blijft duister. Kortom: de auteur signaleert wel, maar verklaart niet.

Ook inhoudelijk wijkt deze levensbeschrijving af van vele voorafgaande. De kwestie van Christina's seksuele identiteit, het onderwerp van hoofdstuk vijf, en de daarmee samenhangende activiteiten op seksueel gebied worden door het gehele boek heen breed uitgemeten. Vanzelfsprekend kon dit facet van de koninklijke persoonlijkheid niet onbesproken blijven. Quilliet evenwel is wat dit betreft vervallen in de nogal voor de hand liggende fout van het opdissen van een *chronique scandaleuse*, die weinig essentieels aan het beeld van de Zweedse koningin toevoegt.

Bepaalde passages van dit boek zijn zeer wel als lesmateriaal bruikbaar in de — hogere — klassen van het voortgezet onderwijs. Sfeerschilderingen, bijvoorbeeld over het barokke Rome of over Christina's reis van Stockholm naar Italië, kunnen stellig dienen als illustratie van de zeventiende eeuwse cultuur en maatschappij. Enige voorkennis is in dat geval zeker wenselijk.

J.S.A.M. van Koningsbrugge

ONS INDIE

G. Teitler en P.M.H. Groen (red.), *De politieke acties*. De Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1987, met foto's en kaarten, 160 blz.

Dit boek is een bundeling van de voordrachten, in het najaar van 1986 gehouden op een symposium van de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht in Den Haag. In het woord vooraf wordt aangekondigd dat de lezer nieuwe informatie over het Nederlands-Indische conflict voorgezet zal krijgen en, het moet gezegd, dat is zeker het geval. De bijdragen, voor het merendeel van jongere historici afkomstig, overschrijden de wat benauwde grenzen van de diplomatieke en parlementair-politieke geschiedschrijving waarop de aandacht tot nog toe voornamelijk gericht was. Daarnaast geven

kleio

de auteurs blijk van een nuchterheid die, vergeleken met de toon in de huidige media-discussie, bijna weldadig aandoet.

Deze zakelijkheid komt al dadelijk tot uitdrukking in de inleiding van Jaquet, waarin deze als nestor van het gezelschap, de internationale machtsverhoudingen ter sprake brengt en de wijze waarop de Nederlandse bewindslieden daarin hun weg hebben trachten te vinden.

In een tweetal bijdragen, door Maas en Van Oerle en Van Doorn en Hendrix, krijgen de zo lang verwaarloosde financiële en economische aspecten van het conflict eindelijk de aandacht die zij verdienen.

Hoe het thuisfront in Nederland de zielezorg van de militair ter hand nam, wordt uit de doeken gedaan door Schulte. Het verzuilde Nederland liet zich niet onbetuigd en organiseerde honderden lokale comité's die zich om het geestelijk welzijn van de soldaat bekommerden.

Het optreden van Westerling, alias de Turk, in Zuid-Celebes blijft de gemoederen bezig houden. Het artikel van De Moor over het Korps Speciale Troepen is om die reden alleen al van betekenis. Naast het vraagstuk van de toelaatbaarheid van deze vorm van militair optreden, bespreekt de auteur de effectiviteit ervan. Zijn conclusie is dat deze als twijfelachtig beschouwd moet worden; commando-mythes kennen echter een hardnekkig bestaan.

In een uitgebreid en goed gedocumenteerd betoog gaat mw. Groen in op de militair-strategische discussie die van Nederlandse zijde is gevoerd in de maanden rond de zogenaamde eerste politionele actie. Na aanvankelijke successen bij de operatie — heel toepasselijk Operatie Product genoemd, omdat het erom ging grote voorraden exportgoederen in handen te krijgen — trad al spoedig aan het licht hoe hardnekkig het Indonesisch verzet was. Aantasting van de kern van de macht van de republiek in Jogya leek onder die omstandigheden geboden. Dat het toch niet zo ver kwam is het gevolg geweest van de interventie van de regering in Nederland, die voor niet te overziene repercussies vreesde. Groen wijst er verder nog op dat de top van het Nederlandse leger de steun heeft onderschat, die de militaire organisatie der republieken van de kant van de bevolking ontving.

De militaire kant van het conflict komt ook ter sprake in de bijdrage van Teitler, die het optreden van de marine bespreekt.

De laatste hier te bespreken bijdrage is van de hand van Drooglever, die de vraag behandelt wat de toekomst van het leger zou zijn, na de overdracht van de soevereiniteit aan de republiek. Van Nederlandse zijde waren plannen uitgewerkt om tot een nevenschikking van militaire middelen te komen. De opzet was een federaal leger, waarin zowel Indonesische als Nederlandse eenheden opgenomen zouden worden. Dat ook hier de wens de vader van de gedachte was bleek al

spoedig: op de Ronde Tafel Conferentie werd tot een leger besloten waarin voor Nederlandse eenheden geen plaats was ingeruimd, tenzij voor de Indonesische soldaten van het KNIL. De afgang was compleet, en dat in z'n dubbele betekenis.

Bij wijze van afsluiting van deze bespreking kan nog slechts opgemerkt worden dat de bundel een aantal waardevolle artikelen bevat, waarvan de docent een goed gebruik kan maken. De bijdragen vormen de neerslag van recent onderzoek en tonen de vorderingen op het gebied van de studie der dekolonisatie in ons land. Het moet langzamerhand toch mogelijk zijn om tot de uitgave van een verantwoorde monografie te komen?

Theo Stevens

Jan Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek. Het arbeidsregime op de groot-landbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw*. Nr. 123 in de Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor taal-, land- en volkenkunde. Dordrecht/Providence 1987², 418 blz., prijs f 37,00.

In 1902 verscheen van de hand van Mr. J. van den Brand de brochure *'De Millioenen uit Deli'*. Voor de auteur had deze publicatie tot gevolg: *'... men heeft hem zijn brood ontnomen, geboycot, zodat hij Deli verlaten moest'* (p. 179). Waardoor maakte Van den Brand zich onmogelijk? In *'De Millioenen van Deli'* uitte hij felle kritiek op de zogenaamde koelie-ordonnantie. Deze behelsde een overeenkomst die alle koelies moesten sluiten met de eigenaars van de tabaksplantages in Deli en omstreken aan de oostkust van Sumatra. Mr. Van den Brand verhaalt van schrikbarende misverstanden: van het kruisigen van een vrouw, het geselen met bamboe tot de weigering van enkele vrije uren aan een koelie wiens dochtertje was overleden, om het kind te begraven. Van den Brand komt tot de slotsom dat er niets minder dan uitbuiting en pure slavernij heerste in de tabakscultuur.

De planters waren woedend en in Den Haag werd de brochure aanleiding tot felle debatten tussen de AR-Minister van Koloniën, Idenburg en de oppositie. Uiteindelijk besloot de minister een officieel onderzoek te laten instellen en de officier van justitie J. Rhemrev kreeg van het gouvernement te Batavia de opdracht om de beweringen van Van den Brand juridisch te toetsen.

In 1904 was het 'Rhemrev-rapport' gereed, een rapport dat, zo bleek veel later, Van den Brands bevindingen bevestigde. De minister weigerde het rapport openbaar te maken: de beschuldigten hadden immers niet de gelegenheid gekregen zich te verweren. De minister beloofde wél de passende maatre-

gelen te nemen. Essentieel wijzigde zich echter niets in het bestuurlijke beleid in Deli en omstreken. Het Rhemrev-rapport raakte in vergetelheid, tot Breman, hoogleraar ontwikkelingssociologie, het in 1985 in het Algemeen Rijksarchief ontdekte. Dit rapport heeft hij nu het licht doen zien, maar daaraan voorafgaand geeft hij een overzicht van de ontwikkelingen van de plantagestructuur in Oost-Sumatra en de plaats van de bevolking daarin, planters en contractkoelies.

'Koelies, planters en koloniale politiek' is een voortreffelijk boek geworden. Breman schetst uitvoerig het ontstaan van de plantagesamenleving, de sociaal-economische basis ervan, de rol van het werkvolk, de koelies en hun slavenpositie in deze plantocratie. Hij constateert een frontiermentaliteit in Oost-Sumatra. De planters regelden het liefst de hele samenleving zelf, de orde werd gehandhaafd via 'eigenrichting'. Zo verlengden koelies vaak hun contract onder druk van de planters. Deze schuwden niet allerlei trucs te gebruiken en zo de koelies volkomen afhankelijk te maken. Breman constateert dat de koloniale overheid een verlengstuk van de plantocratie vormde en zo op een grove wijze nalatig was in haar optreden ten aanzien van de situatie waarin koelies verkeerden. Tot slot behandelt Breman de koeliekwestie in de Nederlandse politiek, naar aanleiding van *'De Millioenen uit Deli'* en het Rhemrev-rapport.

Ondanks het feit dat Breman weinig bronnen tot zijn beschikking had over de leefwijze van de koelies zelf, maakt hij, voornamelijk via ambtelijke rapporten en uiteraard het Rhemrev-rapport, hun leven in een sfeer van racisme en geweld geloofwaardig. Meerdere malen vergelijkt hij de plantagesamenleving in Sumatra met die in de Amerika's. En dan komt Sumatra er slecht vanaf, niet het minst doordat de plantocratie 40 à 50 jaar na de afschaffing van de slavernij in de VS zich afspeelde. Breman is zich bewust van het feit dat huidige normen ten aanzien van de omstandigheden in Indië rond 1900 niet zomaar toegepast kunnen worden. Maar hij geeft aan dat er alternatieven waren, die de planters niet wensten te gebruiken. De zeer extensieve tabaksteelt kon in hun ogen alleen maar gedijen via het massaal gebruik van contractkoelies; het geheel bestendigd door een planters-vriendelijke overheid. De Nederlands-Indische variant van het slaverny debat? Bremans boek kan een nuttig startpunt zijn voor vergelijkende studies in deze kwestie.

De ruim 400 pagina's, die het boek telt, zijn onderverdeeld in 230 Breman, 80 Van den Brand en 100 Rhemrev en elk deel is bruikbaar voor het onderwijs. Bremans verhaal geeft een onthullende kijk op ons koloniale verleden, voorzien van talloze gegevens over het plantageleven in Deli. Maar ook geeft

hij in het hoofdstuk 'de koeliekwestie' een goed inzicht in Nederlandse koloniale politiek, nu eens een keer niet tijdens de afbraak van ons koloniale rijk, maar tijdens de opbouw. Toen men in de buitengewesten net begonnen was met 'iets grootsch te verrichten'. Van den Brands *'Millioenen uit Deli'* is, zeker in fragmenten, zeer wel leesbaar en wordt verlucht met afbeeldingen van advertenties, waarin naast trek- en slachtvee ook koelies aangeboden worden. Rhemrev's rapport, in drogere, constaterende taal gesteld, én daardoor wellicht nog onthutsender, zal, in fragmenten, de komende jaren alle geschiedenismethoden verrijken.

Jos Harderwijk

J. van Baal, *Ontglipt verleden tot 1947: Indisch bestuursambtenaar in vrede en oorlog*. Uitgeverij Wever, Franeker 1986, f 59,50.

Vaak is geklaagd over het gebrek aan persoonlijke herinneringen en autobiografieën in Nederland. De Indische wereld kwam er na 1950 helemaal bekaaid af. Weinigen hadden lust of werden aangespoord hun herinneringen op te schrijven. In de jaren zeventig kwam hierin verandering met het onder redactie van S.L. van der Wal verschenen *Besturen Overzee*, een bundel herinneringen van ambtenaren bij het Binnenlands Bestuur in Nederlands-Indië over hun eerste Indische ervaringen. Vier van de auteurs uit die bundel hebben sindsdien deze eerste aanzet uitgewerkt tot een boek. Coolhaas, Visser, Van der Velde en Van Baal. Van deze vier is Van Baal in meerdere opzichten zeker niet de geringste. Ruim vijfhonderd bladzijden en daarbij zeer onderhoudend.

Dit boek was in eerste instantie geschreven voor familieleden ter gelegenheid van het vijftigjarig huwelijk van de auteur. In deze handelseditie zijn enkele 'vrijmoedigheden' weggelaten, verder blijft het het verhaal zoals het voor de kleinkinderen was geschreven. Wij danken aan deze opzet een boeiende ethnografie van het vooroorlogse, gereformeerde Scheveningen, de plaats waar Van Baal zijn jeugd doorbracht. Het boek eindigt in 1947 met het Nederlands verlof kort voor een hernieuwd verblijf in Nederlands-Indië.

Wie een antwoord wil op de vraag waarom de Indische jaren in de herinnering van zovelen nog steeds een bijzondere plaats innemen, zou dit boek moeten lezen. Het is niet toevallig dat veel memoires geconcentreerd zijn rond de periode dat de auteur controleur was, de rang waarin men meestal begon en waarin men de meest directe ervaringen met het besturen over een ander volk opdeed. Later, in een hogere functie achter een bureau, of met verlof in Nederland was er minder te beleven. Het bijzon-

dere van de herinneringen van Van Baal is dat de geestelijke en intellectuele ontwikkeling van de hoofdpersoon een integraal onderdeel uitmaakt van het werk. Scheveningen is niet toevallig het beginpunt. De ontwikkeling heeft ook na zijn controleursjaren niet stil gestaan. Dit eerste deel doet ons vol verwachting uitzien naar het vervolg.

J. van Goor

Rob Nieuwenhuys. *De mythe van Lebak*. Uitg., Amsterdam 1987, . . . blz., prijs f

In dit boek geeft Nieuwenhuys een definitieve uitwerking van de these die hij al eerder op verschillende plaatsen geïntroduceerd heeft: de these dat de schrijver Multatuli in de *Max Havelaar* geen getrouwe weergave heeft gegeven van het optreden van de bestuursambtenaar Edouard Douwes Dekker in Lebak, in 1856. Douwes Dekker kende nauwelijks de omstandigheden en de taal van het West-Javaanse Lebak en maakte grote psychologische en bestuurlijke fouten bij zijn optreden tegen de Javaanse regent in het vermeende belang van de 'geknevelde' bevolking. Nieuwenhuys geeft een gedetailleerde reconstructie van de gang van zaken die tot de overplaatsing van Douwes Dekker leidde en komt tot de conclusie dat deze overplaatsing terecht was. Hij signaleert op vele plaatsen onjuiste voorstellingen in de *Max Havelaar* bij de schildering van de plaatselijke omstandigheden. Zo liep er helemaal geen ravijn achter de ambtswoning van de assistent-resident in Lebak waar de lichamen van de Javaanse aanklagers van de lokale misstanden in aangetroffen konden worden. De literaire kwaliteiten van de *Max Havelaar* trekt Nieuwenhuys niet in twijfel, maar hij beschouwt het boek als een rechtvaardiging achteraf van het kwestieuze optreden van Douwes Dekker als bestuursambtenaar.

De kern van Nieuwenhuys' these heeft betrekking op de relatie tussen de regent van Lebak en de plaatselijke bevolking onder het Nederlandse koloniale bestuur. Hij ontkent niet dat er misstanden in Lebak voorkwamen, maar deze vonden vooral op het laagste bestuursniveau plaats en konden bijvoorbeeld door een betere salariering van de Javaanse ambtenaren uit de weg worden geholpen. De solo-actie van Douwes Dekker tegen de regent was onbezonnen en verkeerd gericht. De regent werd bijzonder geëerd door de plaatselijke bevolking en veel van de zogenaamde 'knevelarijen' zoals het grassnijden voor de woning van de regent hadden het karakter van traditioneel eerbetoon. Douwes Dekker begreep volgens Nieuwenhuys weinig van de bijzondere band tussen regent en bevolking. De aanklacht tegen de regent door Douwes Dekker werd dan ook terecht met voorbe-

houd ontvangen door diens superieuren. Nieuwenhuys toont met name aan dat het terughoudende optreden van resident Brest van Kempen geheel op zijn plaats was. Brest van Kempen begreep meer van de plaatselijke verhoudingen dan Douwes Dekker en verdiende geenszins de benaming 'Slijmering' in de *Max Havelaar*. Douwes Dekker had zijn overplaatsing dus geheel aan zijn eigen onbezonnen optreden te danken. Voor zover er misstanden in Lebak voorkwamen werden deze later op passende, minder in het oog lopende wijze door het gouvernement bestreden.

Bij deze weergave van de 'zaak Lebak' door Nieuwenhuys zijn wel enkele kanttekeningen te plaatsen. Zo benadrukt hij in het algemeen wel sterk de band tussen inheemse ambtsdragers en bevolking op Java onder het Nederlands bestuur. Deze band was vaak minder vanzelfsprekend en eeuwenoud als Nieuwenhuys het doet voorkomen. Volgens Heather Sutherland die het inheemse bestuurscorps op Java onderzocht heeft, school er in die voorstelling van een bijzondere band een element van 'invention of tradition' door de Nederlandse koloniale autoriteiten en deskundigen.* In Lebak mag er dan werkelijk van een vertrouwelijke relatie tussen de regent en de bevolking sprake zijn geweest, maar op veel plaatsen waren de Javaanse ambtsdragers sterk van de bevolking vervreemd geraakt. Nederlandse bestuursambtenaren moesten vaak werkeloos toezien hoe de plaatselijke bevolking door de Javaanse heersers onderdrukt werd. De *Max Havelaar* mag dan een vertekend beeld van de situatie in Lebak hebben gegeven maar veel Nederlandse bestuursambtenaren herkenden er een kern van waarheid in die ze in hun eigen resort, later en elders op Java, wel degelijk uit eigen ervaring kenden.

Maarten Kuitenbrouwer

* Heather Sutherland, *The Making of a Bureaucratic Elite. The Colonial Transformation of the Javanese Priyayi*, Singapore 1979.

Ewald van Vugt, *De val van Bali*. Uitgeverij In de Knipscheer, Haarlem 1987.

Reisverhalen zijn zo langzamerhand een erkend genre geworden. Schrijvers als Theroux en Nooteboom hebben een grote lezerskring gevonden. Hun eigenzinnige kijk op onbekend terrein maakt hun verhalen boeiend. Dat persoonlijke element ontbreekt in de als historische reisroman aangeprezen '*Val van Bali*'. Aan de hand van de twee hoofdpersonen voert Van Vugt de lezer mee op een strafexpeditie naar Bali.

Zorgvuldig heeft de schrijver het decor van zijn verhaal opgebouwd. Uit de vele details en historische gegevens blijkt, dat hij grondig onderzoek heeft verricht. Het verloop

van de expeditie en de onvermijdelijke afloop geven een goed beeld van de kolonisering van Indonesië. Als reisverslag bevat het boek een schat aan gegevens en zal zeker de lezer boeien. Toch is dit boek mislukt als roman. De schrijver is verdronken in de details en historische gegevens. Geen moment komen de hoofdpersonen tot leven. Het is Van Vugt niet gelukt de ontwikkeling van de vriendschap van de twee hoofdpersonen geloofwaardig of op zijn minst interessant te maken. Het verhaal is te afstandelijk en noopt niet tot doorlezen.

De romanvorm is te hoog gegrepen. Het verhaal is bezweken onder de wens van de schrijver om alles tot in de kleinste details te beschrijven. Als reisverslag is het boek voor de geïnteresseerde zonder meer aan te bevelen. Het zal zeker aan een behoefte voldoen, zoals blijkt uit de toenemende belangstelling voor ons Indisch verleden. Van Vugt had zichzelf en zijn lezers dan ook een dienst bewezen als hij een andere opzet voor zijn verhaal had gekozen.

Auke Pieter Venema

VARIA

Ria Christens en Koen de Clercq, *Frontleven 14/18; Het dagelijks leven van de Belgische soldaat aan de IJzer*. Lannoo, Tielt (België) 1987, 176 blz., f 45,-.

Roger Lampaert, *Modder voor het vaderland; De ongrijpbare stad; Ypres Salient 14/18*. Lannoo, Tielt (België) 1987, 176 blz., f 49,50.

Deze boeken maken deel uit van de reeks *Retrospectief*, een serie die tracht een portret te schetsen in woord én beeld van ontwikkelingen in de Belgische samenleving van de laatste eeuwen. Beide boeken betreffen het strijdtoneel in België tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Het '*Frontleven 14/18*' begint met een korte beschrijving van de kracht en omvang van het Belgische leger aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, gevolgd door een aantal hoofdstukken over het dagelijks leven van de Belgische soldaat tijdens deze oorlog. De onderwerpen die aan bod komen betreffen het frontleven in de ruimste zin: kleding, voeding, marsen, huisvesting, loopgraven, lichamelijke en geestelijke ellende, soldij, verlof etc.

Het boek '*Modder voor het vaderland*' geeft een zakelijk, van dag tot dag, verslag van de slag om Ieper. Het beschrijft de pogingen van de Duitsers om via Ieper een doorbraak naar Noord-Frankrijk te forceren en de hardnekkige weerstand die de Geallieerden (voornamelijk Engelsen en Fransen) hiertegen boden. Naast de militaire beschrijving van de slag om Ieper wordt zeer summier het leven van de soldaat aan het front geschetst.

Beide boeken zijn in een vrij droge, zakelijke stijl geschreven en geven een zeer gedetailleerd beeld van de gebeurtenissen. Dit komt de leesbaarheid veelal niet ten goede. In '*Modder voor het vaderland*' worden de bewegingen van de troepen zo minutieus beschreven, dat het eigenlijk alleen interessant is voor iemand die belangstelling voor militaire geschiedenis heeft. Voor wat betreft het '*Frontleven*' is vooral de gebrekkige structuur verwarrend voor de lezer. Dit vindt waarschijnlijk zijn oorzaak in het feit dat dit boek is ontstaan uit twee, onafhankelijk van elkaar geschreven, eindscripties.

Waar de tekst naar onze mening tekortschiet in het geven van interessante informatie, zijn het de illustraties (tekeningen en foto's) die de belangstelling van de lezer vasthouden. Ook de citaten uit de dagboeken en ooggetuigeverslagen vormen een verlevendiging van de tekst. Hierbij viel ons wel op, dat Engelstalige en Duitstalige teksten in het Nederlands worden weergegeven, terwijl de Franstalige fragmenten mede onvertaald blijven.

Beide werken zijn zeer specifiek gericht op België en missen het grotere verband van de Eerste Wereldoorlog. Dit is waarschijnlijk de oorzaak waarom het ons als Nederlanders minder aanspreekt. De waarde van de boeken is met name gelegen in het illustratiemateriaal en dat is reden genoeg om deze fraai verzorgde boeken aan te schaffen voor de (school)bibliotheek.

Regina Kleingeld, Alphons Mens

S.W. Jackman, *De Romanov Relaties. Uit de privé-correspondentie van Anna Paulowna en haar familie*. Bosch en Keuning, Baarn 1987, 239 blz., f 29,50.

De brieven die door Jackman worden gebruikt zijn afkomstig uit een aantal archieven, waaronder het Koninklijk Huisarchief. Ondanks dat niet alle brieven bewaard zijn of openbaar, ontstaat toch een heel openhartig beeld van Anna Paulowna en haar Nederlandse en Russische familie. De brieven worden voorafgegaan door een informatieve en onmisbare inleiding die echter voor de niet-leek wat weinig nieuws bevat. Er is een behoorlijk aantal verklarende noten, die helaas niet meteen achter elke brief zijn geplaatst maar achterin. De brieven zijn over het algemeen goed leesbaar en verzorgd van stijl, maar bij het redigeren had de alinea-indeling wat meer aandacht mogen hebben. Ook door het nagenoeg ontbreken van illustratiemateriaal worden het zo soms zeer dicht bedrukte bladzijden. Helaas zijn er nogal wat slordigheden met namen en data, die bij een zorgvuldiger correctie vermeden hadden kunnen worden.

Los van deze onvolkomenheden is het een bijzonder aardig boek dat volop inzicht geeft in de leef- en denkwereld van de gro-

ten der aarde in de negentiende eeuw. Het belangrijkste was het familienieuws en dan speciaal hun gezondheid. Er wordt geleden aan krampen en steken en daarvoor is aderen, baden en kuren onontbeerlijk. Opvallend is de grote belangstelling voor militaire operaties, die zonder reserve en vol trots worden vermeld. De brieven geschreven tijdens de Belgische Opstand vormen een hoogtepunt. Politieke onderwerpen komen, ook omdat daar een ander soort correspondentie voor bestond, nauwelijks aan bod. De gewone man speelt geen rol. Wanneer er ernstige overstromingen zijn in Sint Petersburg horen we wel van het lot van de Tsaristische familie en het kordate optreden van de Tsaar voor zijn volk - als een vader voor zijn kinderen - maar over het lot van die onderdanen verder niets.

De persoon van Anna leren we goed kennen. Een intelligente, godsdienstige en tamelijk rustige vrouw, die zich slechts zelden door emoties laat meeslepen. Uitzondering hierop in positieve zin vormen uitlatingen over haar man, Willem II, die zij zeer bewonderde. Zeer negatief uitte zij zich over haar schoondochter Sophie. Zij is - volgens Anna - slechts uit eerbij naar een schitterende toekomst gehuwd en is een 'ondermijnend en verderfelij element'. Maar het meest laat zij zich gaan wanneer in 1839 de Belgische ambassadeur zich 'he-laas' in 's-Gravenhage heeft gevestigd. Hij is 'gezant van de smerigste aller revoluties van het naburig ongedierte'.

Er is nog veel meer te lezen in deze brieven, die voor de leerlingenbibliotheek niet onge-schikt zijn. Voor de docenten is er veel leuk en informatief bronnenmateriaal.

Joke van der Leeuw-Roord

Rob Kroes, Maarten van Rossum (ed.), *Anti-Americanism in Europe. European contribution to American studies XI*, Free University Press, Amsterdam 1986. 156 blz., prijs f 30,-.

Het debat over het Europese anti-Amerikanisme is opgeroepen door de massale protesten tegen de Amerikaanse middellange afstands-raketten. Walter Laqueur stelde in zijn bekende 'Hollanditis'-artikel in 1981 dat deze protesten voortkwamen uit een irrationele anti-Amerikaanse geestesgesteldheid die de Atlantische verbondenheid in ernstige mate ondermijnde. Velen hebben hem dat sindsdien nagezegd. *Anti-Americanism in Europe* is een late, vermoedelijk voorlopig ook wel de laatste, echo van deze stelling.

De bijdrage van Rob Kroes is de enige in deze bundel waarin Laqueurs gedachten-gang onderschreven en uitgewerkt wordt. Kroes onderscheidt in het Nederlandse anti-Amerikanisme drie periodes. De eerste, die van het interbellum, wordt gekenmerkt door conservatieve cultuurkritiek. Ter com-

pensatie van het materiële en spirituele ver-val van Europa wordt dan 'de diepte' van het Europese erfgoed afgezet tegen 'de op-pervlakkigheid' van het Amerikaanse leven, maar tegelijkertijd wordt de vitaliteit van het jonge continent bewonderd. De tweede periode valt ongeveer samen met de oorlog in Vietnam. Dan is de Amerikaanse politiek het object van harde kritiek, terwijl de Amerikaanse cultuur, vooral de tegen-cul-tuur, in vele variaties omarmd wordt. Maar terwijl het anti-Amerikanisme in deze eerste twee periodes ambivalent is, slaat het volgens Kroes in de derde periode, die halverwege de jaren zeventig aanvangt, om in ongeremde afkeer. Meer en meer wordt Amerika, veel meer dan de Sovjet-Unie, symbool van het kwaad, niet vanwege de Vietnam-oorlog, die dan al voorbij is, maar vanwege de ondraaglijke last van de com-plexiteit van de moderne samenleving. Er is dan ook sprake van een opkomend neu-tralisisme en er wordt serieus overwogen de banden met de Verenigde Staten door te snijden. De opinie-onderzoeken uit de jaren tachtig bewijzen volgens Kroes hoe ellendig slap de Amerikaanse vlag er in Nederland bijhangt. De meest geziene landen zijn hier de neutrale staten Zwitserland en Zweden, de helft van de bevolking heeft negatieve gevoelens ten aanzien van onze grootste bondgenoot en zelfs de Bondsrepubliek is veel populairder dan de supermacht over-ze.

Nu de kruisrakettenkwestie voorbij is mo-gen we aannemen dat het alarmisme à la Laqueur zijn beste tijd gehad heeft. Want ook de argumenten die Kroes er, vijf jaar na Laqueurs artikel, voor weet aan te dra-gen, zijn voor de nuchtere beschouwer bij-zonder dubieus. De haat tegen de moderne samenleving en daarmee tegen Amerika blijft in de jaren tachtig beperkt tot de kleine harde kern van de 'nieuwe sociale bewegingen', uittreding uit de NAVO is in tegenstelling tot in de jaren zeventig niet meer aan de orde en de opiniepeilingen ge-ven dan ook aan dat het bondgenootschap veel minder tegenstanders heeft dan ruim tien jaar geleden.

Gelukkig bieden de overige artikelen in de bundel meer dan geklaag over de verbroken idylle tussen de Verenigde Staten en Euro-pa. In de meeste worden enkele aspecten van de relatie tussen deze twee op een genu-anceerde wijze belicht. Zo schetst J.W. Schulte Nordholt hoe het anti-Amerikanis-me al in de tijd van de Romantiek vorm kreeg. De meest prikkelende bijdrage, die van Koen Koch, gaat echter weer over La-queur. Koch maakt korte metten met de conservatieve Amerikaanse journalist. Het door Kroes genoemde opinie-onderzoek waaruit Zweden en Zwitserland zo goed naar voren kwamen, bracht, zo laat Koch zien, aan het licht dat de Verenigde Staten op de vierde plaats komen bij het Neder-

landse volk. De Verenigde Staten zijn in de jaren tachtig juist weer in aanzien gestegen en als er een natie is die zich in de laatste jaren in toenemende mate de afkeer van de Nederlanders op de hals heeft gehaald, is dat de Sovjet-Unie. Terwijl in 1975 nog 10 procent van de ondervraagden vertrouwen had in de intenties van deze mogendheid, was dat in 1983 nog maar 2,7 procent. Dat de vredesbeweging dreef op Anti-Amerikanisme gelooft Koch dan ook niet. Het waren veeleer de Westeuropese NAVO-aanhangers die de Amerikaanse belangen bedreigden. Hun voorkeur voor de kruisvluchtwapens was immers een verzoek aan de Verenigde Staten hun eigen bestaan op het spel te zetten ten behoeve van Europa.

Dik Verkuil

Zhang Xinxin, Sang Je, *Mensen in China. Openhartige Chinezen over zichzelf*. Unieboek, Houten 1987, vertaling Robert Dorsman e.a., 371 blz.

De schrijfster Zhang Xinxin en de journalist Sang Ye werden door het in het Chinees vertaalde werk van de Amerikaanse Studs Terkel op het terrein van de oral history ('Working', 'American Dreams' o.a.) gestimuleerd om door interviews met grote aantallen Chinezen uit alle lagen van de bevolking, een indruk te geven van leven in het huidige China.

De interviews maken de indruk zeer direct de ervaringen van (64) Chinezen van nu weer te geven, ook al werden de gesprekken aan de hand van aantekeningen en (soms) band-opnamen, door één van de schrijvers uitgewerkt en door de ander bijgewerkt. De gesprekken vormen een selectie uit de honderd die in China in boekvorm uitkwamen en verschenen in eerste instantie, in afleveringen, in het New Yorkse '*Chinees Dagblad*'.

De eerste publikatie in China, in 1985, sloeg in als een bom, niet in het minst omdat in veel gevallen de bittere herinneringen aan de effecten van de Grote Sprong of de Culturele Revolutie de gesprekken kleuren. Omdat de personen die geïnterviewd werden onderling zeer verschillen en dus ook de beschreven wederwaardigheden en gedachten heel gevarieerd zijn, denk ik, dat '*Mensen in China*' aan lezers die al iets van het moderne China weten meer biedt dan aan een beginnend lezer. In een kleine 20 pagina's wordt een inleiding gegeven op de hoofdlijnen van de ontwikkeling sinds de jaren dertig (een periode die enkele van de oudste ondervraagden zich nog kunnen herinneren), aangevuld door een chronologie van de belangrijkste gebeurtenissen tussen 1911-1984 (pp. 9-25). Ook enkele kenmerkende aspecten van de moderne Chinese samenleving, zoals het functioneren van het gezin tussen traditie en modernisering, de werkverdeling, het feit dat iedereen is inge-

deeld bij een eenheid (danwei), de liberalisering, komen aan de orde.

De 64 gesprekken laten zich niet samenvatten. De indeling in thema's ('Scènes uit een huwelijk', 'Hervormers', 'Ambtenarij', 'Gehandicapten', 'Jeugd' e.d.) maakt een zekere vergelijking mogelijk, maar ook dan blijven de ervaringen zeer divers. (In dit opzicht geeft het boek van Fox Butterfield, *Overleven in de zee van bitterheid*, 1985, waarin ervaringen van Chinezen door de schrijver verwerkt zijn in een eigen reportage per thema, meer eenheid en misschien ook meer inzicht.)

Enkele trekken die mij troffen waren het onverbloemde materialisme van sommigen en vooral de tragiek van de levens die door de Culturele Revolutie gebroken werden, bijvoorbeeld in het hoofdstuk 'Onberispelijk gedrag', over de ongetrouwde lerares, die ieder jaar ziek wordt als haar eindexamenklas weggaat (p. 222 e.v.). De problemen die velen van de ondervraagden hebben doorgemaakt leiden in de gesprekken vaak tot diepzinnige uitspraken of uitingen van berusting tegenover de geringe invloed die een individu nu eenmaal kan uitoefenen op zijn lot. Bij anderen is het juist het initiatief, de creativiteit die treft, zoals bij Yang Shouqian, die te voet en op de fiets China van Noord tot Zuid doorkruiste om 'een beeld te krijgen van de opkomst en ontwikkeling van verschillende culturele gemeenschappen met het doel een aantal tekortkomingen van onze maatschappij te verbeteren' (p. 238).

In grote meerderheid lijken de hier ondervraagde Chinezen zeersympathiek, ondanks alle fouten en tekorten die aan het licht komen. Of misschien dankzij die openhartigheid, zover verwijderd van de officiële propaganda en glimlach. Een groot aantal van hen wil dan ook wel anoniem blijven... Lector van '*Mensen in China*' beveel ik van harte aan. Wie het CSE 1989 moet voorbereiden met een klas vindt hierin uitstekende illustraties bij tal van onderwerpen. Jan Schipper.

***Het dagboek van Sir Matthew Decker. Een Nederlandse Engelsman over Nederland in 1748 en een overzicht van de buitens in de 18de eeuw*. Van commentaar voorzien en bewerkt door dr. A. Doedens, L. Mulder en A.C. Bijsmans, Bosch & Keuning, Baarn 1987, f 19,50.**

Dit boekje behelst het verslag van een reis, die Sir Matthew Decker in de zomer van 1748 maakte naar Holland. Hij wilde nog eens zijn oude vaderland terugzien. Als 23-jarige jongeman was Mattijs Decker naar Engeland geëmigreerd en hij had daar als koopman/bankier kennelijk goede zaken gedaan. Koning George II had hem zelfs in de adelstand verheven.

Was het alleen maar de reis van een al 68-jarige uit nostalgische overwegingen om een aantal oude bekenden nog eens weer te zien. Of diende de tocht eigenlijk als dekmantel om aan de overzijde van de Noordzee van een terzake kundige belangrijke inlichtingen te krijgen over het wel en wee in de Republiek. Ondernomen wellicht met medeweten en op instigatie van belangrijke Engelse politici. De bewerkers hellen over naar dit laatste als hoofddoel van de reis. Die vond immers plaats in 1748 na het herstel van de macht der Oranjes in onze gewesten. De stadhouder was een schoonzoon van de Britse vorst, die vanzelfsprekend belangstelling had voor zijn familie in de lage landen. Maar het politieke doel kan niet afdoende worden aangetoond.

We krijgen in dit uit het Engels vertaalde dagboek wel te maken met een ware stortvloed van voorname personages in Holland en Utrecht. Een zeer welvarend leven daar in hun prachtige buitenverblijven langs de Vecht of in Kennemerland. Waarbij meteen een kritische opmerking geplaatst kan worden. Men leest zoveel namen en plaatsen dat er voor een jeugdig en niet op de hoogte zijnd lezerspubliek bijna geen beginnen aan is. Ondanks de kaart van de Vechtrek met liefst 36 buitens daarop aangegeven. Een verder een aantal overigens fraaie illustraties.

De minderbedeelde landgenoten komen nauwelijks aan bod. Al vermeldt Decker wel de bekende pachtersoproeier in Amsterdam, toen hij daar in juni 1748 verbleef.

Verder nog een enkele opmerking. Op pag. 22 worden twee bladzijden van het echte dagboek verkleind weergegeven: Engelstalig dus en in het mooi-lopende handschrift van Decker. Ik had hier liever het originele juiste formaat gezien: afgedrukt op twee hele bladzijden. Je kunt het dan zonder vergrootglas lezen en dat wekt op die manier meer nieuwsgierige belangstelling. In het Amsterdamse Gemeente Archief heb ik geconstateerd dat het dagboek precies het formaat heeft van het boekje van nu.

Toch wel iets bijzonders dat een al zo lang daar archivaal sluimerend werkje nu wat meer algemene bekendheid krijgt. Mede als een soort inleiding voor de in het afgelopen jaar over ons gekomen stroom schriften met 1787 gebeurtenissen. Waar de 'hogere kringen' uit 1748 zo duidelijk nog geen weet van hadden. Ze speelden liever whist. Tot slot nog dit: er staat in het origineel '*Diary of a voyage to Holland*'. Ik had daarom in de titel van het moderne werkje liever de woorden Hollands en Republiek gelezen. Meer in overeenstemming met de tijd van 1748 dan het begrip Nederland. Voor de docent die zijn lessen over 18e eeuws Nederland voorbereidt is het toch een bruikbaar boek.

H. Epema

Liang Heng, Judith Shapiro, *Zoon van de revolutie*. Manteau, Antwerpen/Amsterdam 1987, 368 blz., f 38,50.

Op het hoogtepunt van de Culturele Revolutie reist Liang Heng als jochie van twaalf in zijn eentje naar Peking, naar het hart van de revolutie en ziet daar Mao, bijna. De grote Roerganger was zojuist vertrokken, maar hij had wel enkele handen geschud. Alle aandacht van de laatkomers richtte zich nu op de Rode Gardisten die Mao's hand gevoeld hadden. De immense menigte gaf nu aan elkaar Mao's handdruk door en Liang Heng huilde van geluk toen hij de warmte van de zoveelste surrogaathand van Mao voelde.

Liang Heng en zijn co-auteur Judith Shapiro beschrijven Liangs leven in China tijdens en na de Culturele Revolutie. In 1954 werd Liang Heng geboren in midden-China uit een gezin van intellectuelen. Het grote ideaal van zijn vader, partijlid te mogen worden en zo ook de toekomst van zijn gezin te verzekeren, krijgt een gevoelige knauw als blijkt dat Liangs moeder tijdens de honderd-bloemencampagne met haar kritiek de fout is ingegaan. Zo blokkeert zij volledig het streven omhoog. Een scheiding volgt en Liang Heng en zijn twee oudere zusters 'kiezen' voor hun vader. Moeders verleden blijft Liang Heng achtervolgen en het door hem zo begeerde lidmaatschap van de communistische jeugdbond is een onbereikbaar ideaal. Als in 1966 de Culturele Revolutie uitbreekt, stort Liang Heng zich vol overgave op het maken van muurkranten, terwijl zijn vader als Kuomintangspion ontmaskerd wordt. In de maalstroom van de revolutie wordt Liang Heng meegevoerd in een nieuwe Lange Mars en belandt in Peking. Uiteindelijk worden vader en zoon Liang in het kader van de heropvoeding naar het platteland verbannen om boer te worden. Door zijn lengte en bekwaamheid in het basketbalspel krijgt Liang een baan als fabrieksarbeider aangeboden en mag hij weer in de stad gaan wonen. Via de juiste contacten gelukt het hem om weer in zijn geboortestad Changsa terecht te komen en daar gaat zijn grootste wens in vervulling: hij mag gaan studeren. Op de universiteit ontmoet hij de Amerikaanse gastdocente Judith Shapiro, met wie hij trouwt en die hem helpt zijn leven te boek te stellen.

Deze roman, ik zou eerder van een kroniek spreken, geeft een boeiend beeld van het leven van een 'doorsnee'-intellectueel Chinees gezin in een totaal verpolitiekt tijdsbestek. Het verhaal van Liang schetst een Chinese samenleving die gedomineerd wordt door de politieke topkaste, de partijkaders. Nepotisme, byzantinisme, willekeur en terreuren ten opzichte van de politieke have-nots zijn methoden om maatschappelijk succes te (blijven) hebben. De Culturele Revolutie verhevigde dit systeem slechts en de ge-

wone man, zeker ook de boer, komt er uiteraard het slechtst vanaf. Liangs vader is een tragisch exemplaar van de Mao-gelovige, die de chaos en de uitbuiting van voor 1950 ervaren heeft en die zich na 1966 voortdurend heen en weer geslingerd ziet tussen trouw blijven aan de partijlijn, hoe grillig die ook moge zijn, en de noden van zijn gezin, zijn baan, en later die van de boeren. De wederwaardigheden van de jonge Liang laten ook zien hoe de Culturele Revolutie een uiting was van een generatieconflict, waarin aan jeugdigen bij tijd en wijle een onvoorstelbare macht gegeven was, een macht die gebruikt werd om de vaders, met grote minachting voor hun verdiensten, aan de kant te schuiven en om culturele en traditionele waarden die 1950 overleefd hadden, definitief de nek om te draaien. Angst-aanjagend is de totale opmars van de Chinese mens onder de top om enig inzicht te hebben in de voortdurende machtsstrijd die er boven hem woedde. De gewone Chinees moest voortdurend op zijn hoede zijn om geen vijanden te maken, en of hij dat nu klaarspelde of niet, telkens werd hij weer het slachtoffer van de ene of de tegen-gestelde factie.

Wij kunnen ons moeilijk voorstellen dat alle persoonlijke verhoudingen volledig van politiek doordrenkt zijn; Liangs getuigenis is er één aaneenschakeling van. Dat heeft tot gevolg dat de meeste personages van de buitenkant beschreven zijn en dat maakt het boek tot een kroniek, zelden tot een roman. Voor de docent geeft *'Zoon van de revolutie'* echter een grote hoeveelheid inside-informatie: hoe woont een Chinees stadsgezin, wat mag Liang Heng als opgroeiend kind wel en niet, hoe pogen de boeren de partijterreur te omzeilen om in leven te blijven, enz. De Nederlandse vertaling uit het Engels, is houderig en soms absoluut zwak te noemen. Desondanks is dit boek een aanrader voor de schoolbibliotheek, daarvoor is de confrontatie met een Chinese adolescent voor onze leerlingen te waardevol.

Jos Harderwijk

SEKSUALITEIT

Philippe Ariès en André Béjin (red.), *Westerse seksualiteit. Een bijdrage tot de geschiedenis en sociologie van de seksualiteit*. Kok Agora, Kampen 1986, 308 blz.

'Men moet seksueel wel buitengewoon gefrustreerd zijn om in het verleden aan zijn gerief te willen komen', zei ik wreedaardig tegen twee studenten die zich binnen enkele dagen bij mij meldten met een plan een scriptie te wijden aan de Romeinse prostitutie. Dat was enkele jaren geleden. Beide studentieke jongelingen hebben het doctoraal geschiedenis bemachtigd dankzij het Romeinse lustleven en ze blijken de geest

kleio

van de tijd heel goed te hebben aangevoeld. Waren zij voor de 'moderne' literatuur veelal aangewezen op werken uit de negentiende eeuw die in een curieus mengsel van morele verontwaardiging, voyeurisme en antiquarische verzameldrift bestonden, sinds een aantal jaren is er een reeks historisch-seksuologische onderzoeken beschikbaar die de gedragingen 'in sexualibus' in een breed kader van cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis plaatsen.

De bundel onder redactie van Ariès en Béjin introduceert de lezer effectief in dit nieuwe domein; de grenzen tussen geschiedenis, historische sociologie en moderne maatschappijwetenschap worden consequent genegeerd. De inleiding van de Nijmeegse filosoof Struyker Boudier moet zelfs een wijsgerig vetrandje aan het vlees geven; het eerste deel van zijn stuk ervoer ik als 'fenomenologische prietpraat' (meedogenloze formulering van Vrij Nederland over het Nijmeegse filosofen); veel gezoek naar woorden. Maar waar hij als filosoof reageert op de moderne tendenzen in de geschiedwetenschap, maakt hij duidelijk wat voor geestelijke avonturen er op het historisch erf te beleven zijn.

Het boek begint met de antropologie van de seksualiteit; Robin Fox betoogt dat wijfjes anders dan bij andere primaten er niet alleen op uit waren de beste genen te bemachtigen (van de beste jagers), maar dat ze mannetjes moesten vasthouden om de verzorgingstaak te delen; vandaar de gezinsvorming bij de mens. Fox voorspelt een versterking van het 'oerpatroon' waarin de wijfjes in troepen opereren en de mannetjes buiten de troep blijven; echtscheidingen, bewust ongehuwde moeders en solidariteitsbewegingen van vrouwen zouden tekenen zijn van dat herstel van het oerpatroon. Speculatieve gedachten ontbreken in deze bundel niet, tot en met analyses van het 'Hedendaags buitenechtelijk huwelijk' (Béjin) als egoïstisch altruïsme.

Enkele artikelen lijden een beetje aan de behoefte van de Franse wetenschap aan grote gedachten en ronkende zinnen, maar voor de platvloerse historicus is er veel te genieten in stukken als 'Homoseksualiteit en het Oude Rome' (Paul Veyne), 'De prostitutie in vijftiende-eeuwse Franse steden' (Jacques Rossiaud) en het stuk van Flandrin over de leer van de Kerk en het feitelijke gedrag.

De Nederlandse editie is niet helemaal onberispelijk; er zijn wat zet- en vertaalfoutjes, maar overigens kan ik getuigen dat de *Westerse Seksualiteit* heerlijke bedlectuur is.

Anton J.L. van Hooff

H.Q. Röling, *De Tragedie van het Geslachtsleven. Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuwe Malthusiaanse Bond*. Uitgeverij Van Genep, Amsterdam 1987, 182 blz., f 39,50.

Ongeveer honderd jaar geleden ontstond in Nederland een uitgebreide en heftige discussie over de bevolkingsgroei en de vraag of middelen tot voorkoming van zwangerschap geoorloofd konden zijn. Dr. J. Rutgers, die 'de personifikatie werd van alles wat met voorbehoedmiddelen te maken had', is de hoofdpersoon van dit uitgebreide proefschrift, dat in twee delen uiteenvalt. Het eerste deel handelt over het ontstaan van het debat over anticonceptie, het tweede, kortere, deel is gewijd aan de persoon van Rutgers.

Het bevolkingsdebat kwam voor het eerst aan de orde toen Malthus op de valreep van de 18e eeuw zijn wet, dat bevolkingen de neiging hebben veel sneller toe te nemen dan de middelen van bestaan, publiceerde. In de jaren daarna zagen de aanhangers van deze 'wet' als enige oplossing seksuele onthouding en propageerden bijvoorbeeld 'late huwelijken'. Maar lang niet iedereen was er echter van overtuigd, dat de wet van Malthus altijd opging. Zolang de economie opbloede, zoals in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, hadden zij het gelijk aan hun kant. De socialistische betoogden, dat armoede slechts een kwestie was van maatschappelijke distributie. De confessionelen weigerden in een onvolkomenheid in Gods schepping te geloven en vonden dat de mens niet het recht had armoede te bestrijden. Ook waren er genoeg voorstanders van voorbehoedmiddelen, die heel andere argumenten dan overbevolking aandroegen. Zo zou prostitutie veroorzaakt worden door het feit, dat mannen uit angst hun vrouw zwanger te maken hun seksuele heil buitenshuis zochten. Door gebruik van anticonceptie was dit niet langer nodig. Hierdoor keerden de feministen zich hevig tegen de voorstanders. De positie van de vrouw in het huwelijk zou nog meer bedreigd worden, omdat de man zich dan helemaal niet meer hoefde te beperken.

In de hele discussie kwam een goede reden om anticonceptiva te gebruiken nauwelijks ter sprake: het voorkomen van kinderen, die bij hun geboorte nauwelijks levenskansen hadden en het leven van moeder en oudere kinderen in gevaar brachten. Om deze reden waren de feministen natuurlijk wel voor anticonceptie. De eerste arts, die zich daadwerkelijk bezig hield met voorlichting en het verstrekken van middelen, was een vrouw: Dr. Aletta Jacobs. De meeste medici wezen echter een taak ten aanzien van anticonceptie van de hand en hielden zich eerder bezig met de bestrijding ervan. Volgens de auteur om hun pas verworven respectabiliteit niet te verliezen; in de jaren zestig was hun houding in de pildiscussie niet veel

anders.

Opvallend is, dat terwijl de tegenstanders van anticonceptie zich steeds meer roerden, het aantal gebruikers voortdurend toenam. De tegenstanders maakten zich grote zorgen over de onzedelijkheid, die door deze middelen zou toenemen. Verder maakte de angst, dat abortus ook als middel toegepast zou worden, de tegenstanders extra gemotiveerd. Uiteindelijk krijgen ze hun zin met de zedelijkheidswet van 1911, waarin iedereen met straf wordt bedreigd, 'die enig middel tot voorkoming of versterking van zwangerschap hetzij openlijk tentoonstelt, aanbiedt of als verkrijgbaar aankondigt, hetzij iemand ongevraagd aanbiedt, toezendt of als verkrijgbaar aanwijst'.

Deze wet zal er overigens niet toe leiden, dat het gebruik van de middelen afneemt. Voor de strijd bare Rutgers echter is het niet accepteren van deze middelen een onverdraagbare situatie geweest, die mede geleid heeft tot zijn uiteindelijk zelfgekozen dood.

In dit zeer uitgebreide boek komen alle nuances uit de discussies uit die tijd ruim aan bod, zozeer dat de structuur zo nu en dan verloren dreigt te gaan. De angst van de schrijver om te vervallen in anachronistische waardeoordelen en onhistorisch denken vermindert de leesbaarheid van het verhaal. De humor van vele uitspraken en denkwijzen uit die tijd mag de lezer niet inzien. Daarnaast is het jammer, dat er geen werkelijke kwantitatieve gegevens worden gehanteerd, het zou bepaalde meningen van de schrijvers aannemelijker hebben gemaakt. Nu blijft de schrijver te vaak steken in het aanvallen van andere meningen zonder duidelijk te maken waarom die onjuist zijn. Te vaak worden begrippen gehanteerd als veel, grote aantallen, etc. zonder er enig getalsmatig inzicht mee te bereiken.

Los hiervan is het, hoewel ongeschikt voor de leerlingenbibliotheek, een goed boek voor de docent, die mentaliteitsgeschiedenis graag in de lessen verwerkt.

Joke van der Leeuw-Roord

Gert Hekma, *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuwse Nederland*. Proefschrift RU Utrecht, Faculteit der Soc. Wet. SUA, Amsterdam 1987, 288 blz.

Hekma toont in zijn boek op afdoende wijze aan dat homoseksualiteit een negentiende-eeuwse uitvinding is. Medici ontwikkelden het begrip homoseksualiteit om daarmee uitdrukking te geven aan een psychische gesteldheid bij mensen die zich seksueel aangetrokken voelden tot personen van eigen kunne.

Natuurlijk waren er vóór deze tijd ook al lieden die zich actief lichamelijk bezig hielden met personen van hun eigen geslacht.

Deze handelingen vielen onder de noemer sodomie en waren strafbaar omdat ze zondig waren, zondig omdat men ze in strijd achtte met Gods gebod. Men moet hierbij denken aan anale penetratie en mutuele masturbatie (fellatio was nog niet zo in trek vanwege de gebrekkige hygiëne). Onder invloed van de Verlichting veranderde het strafrecht (in Nederland was de belangrijkste vernieuwing de invoering van de Code pénal). Sodomie verdween daarmee uit het wetboek. Openbare zedenverstoring bleef echter strafbaar en hoewel er in theorie geen onderscheid gemaakt werd tussen man-man- en vrouw-manvrijerijen blijkt uit de praktijk dat sodomitische handelingen sneller aanstootgevend werden gevonden.

De staat, die haar invloed op het openbare leven steeds meer uitbreidde, kreeg interesse voor de sodomie, die zij niet langer zo zeer als zondig beschouwde, maar toch zeker als onmaatschappelijk. Uit deze perceptie van de onmaatschappelijkheid van de sodomie (het menselijk ras zou immers uitsterven wanneer iedereen zich tot de eigen sexe zou beperken) kwamen preventieve maatregelen voort. Zo werd het idee van cellulaire opsluiting voor gevangenen geboren, om ongewenste handtastelijkheden te voorkomen en zodoende de zedelijkheid van de gedetineerden te waarborgen. Ook op andere gebieden werden dergelijke voorzorgsmaatregelen genomen. De medici, die deelnamen aan deze discussies over zedelijkheid en openbare hygiëne, begonnen zich steeds meer te profileren als autoriteiten op deze terreinen, met name op dat van de seksualiteit. De psychiatrie kwam op en de link sodomie-geestesziekte werd meer en meer gelegd. Men ging zich afvragen of sodomitische neigingen onder invloed van biologische of psychische factoren tot stand kwamen en zo kwam men van daad op geaardheid terecht. Het was de tendens binnen de geneeskunde om mensen die afwijkend maatschappelijk gedrag vertoonden naar afwijking te rangschikken en deze gemeenschappelijke psychische kenmerken toe te delen. De homoseksueel was geboren.

Gert Hekma, geïnspireerd door de seksualiteits-theorieën van Michel Foucault, schetst de ontwikkeling van de uitdoktering van de homoseksueel, van sodomistische daad naar homoseksuele geaardheid, op uitstekende, maar weinig sappige wijze. De beschuiterige verteltrant maakt dat het beleg, smeug in aanleg, niet tot zijn recht komt. Men moet echter niet vergeten dat het boek is bedoeld als eerste aanzet tot verder onderzoek op het gebied van homoseksualiteit in de negentiende eeuw en niet als lichtverteerbare lectuur voor bij het slapen gaan. Het boek veronderstelt een zekere voorkennis en zeker niet alleen op het gebied van de homoseksualiteit. Het onprettige lettertype en het ontbreken van illustraties beïn-

vloeden de toegankelijkheid van het boek op negatieve wijze.

Inhoudelijk is op Hekma's boek weinig aan te merken. Hij heeft gedegen onderzoek gedaan en daarbij een breed scala aan bronmateriaal afgestoft en op adequate wijze geïnterpreteerd. Het boek bevat achterin een smakelijke bijlage waarin een keuze uit het bestudeerde materiaal als rechtbank-verslagen en casussen van krankzinnigen-gestichten wordt geëtaleerd. Bovendien levert Hekma een uitgebreide bibliografie.

De these van de uitdoktering van de homoseksueel lijkt ons niet erg geschikt voor behandelings tijdens de geschiedenisles. Als de leerlingen plompverloren van hun geschiedenisleraar te horen krijgen dat homoseksualiteit in de negentiende eeuw uitgevonden is zal dat waarschijnlijk tot misverstanden leiden. Bij veel leerlingen ligt het onderwerp homoseksualiteit in de taboesfeer en is seksualiteit in het algemeen een giechelend onderwerp. Goede voorlichting over seksualiteit in het algemeen en homoseksualiteit in het bijzonder is allereerst noodzakelijk. Maar daarover hoeft de geschiedenisleraar niet uitgesloten te worden. Door voorlichting in een historisch jasje te steken en de continuïteit en overeenkomsten van seksuele praktijken door de eeuwen heen waarin wij tegenwoordig homoseksualiteit herkennen te benadrukken kan de geschiedenisles over homoseksualiteit een bijdrage leveren aan de acceptatie hiervan bij zowel de leerlingen die zich laten leiden door vooroordelen als de leerlingen die vermoeden of weten dat ze zelf homoseksueel zijn.

Gert Hekma's boek valt moeilijk bij een dergelijke les te trekken. Het boek van Theo van de Meer: *'De wesentliche sonde van sodomie en andere vuyligheeden. Sodomie-ervolgen in Amsterdam 1730-1811'*, verschenen in 1984, is hiervoor meer geschikt. Het boek staat vol pakkende citaten en legt zeker niet de nadruk op de vervolging van de slachtoffers. Het boek geeft een kleurrijk beeld van de mannelijke, maar óók vrouwelijke sodomiet in het Amsterdam van de achttiende eeuw.

Wolter Braamhorst, Marc Wingens

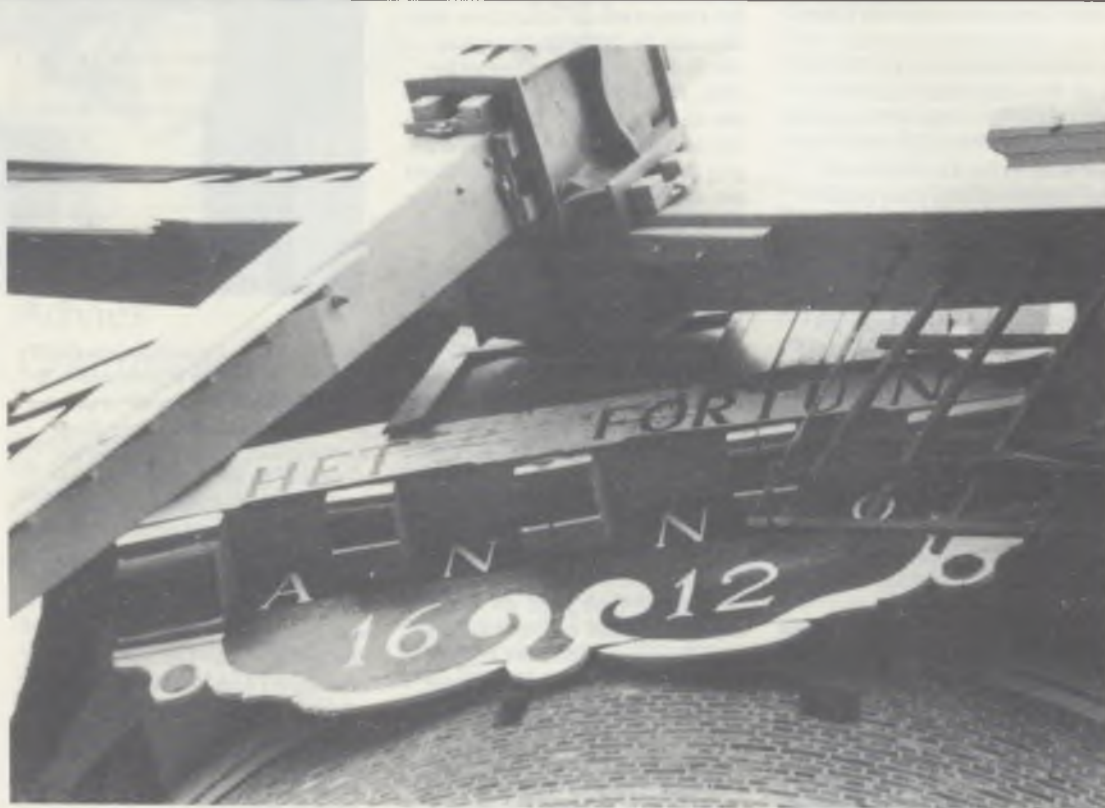

KLEIO KRANT

Feestelijke jaarvergadering

Op zaterdag 17 september was de VGN in het Openlucht Museum als gast van de Stichting Historisch Boederijonderzoek. Het weer had zich niet laten verleiden tot een vrolijk tintje aan onze feestelijke jaarvergadering, maar toonde zich van een oerhollandse zijde. Helaas hebben een aantal leden zich hierdoor laten weerhouden op deze dag aanwezig te zijn. Dit was jammer want naast een interessant programma was er de gebruikelijke gezelligheid.

De dag begon met een uiteenzetting van H.W.M. van Brussel, de PR-man van het museum. Hij gaf een duidelijk beeld van de ontwikkeling van het museum sedert de oprichting en de visie die aan het geheel ten grondslag lag. Natuurlijk kregen de recente problemen en ontwikkelingen hierin ruim de aandacht. De privatisering is in volle gang en zal zeker een commercialisering tot gevolg hebben. De pretpark ideologie heeft nu eenmaal ook toegeslagen in de museumwereld en om 600.000 bezoekers per jaar te krijgen zal het museum een waar pretpark uit

de kast moeten halen. Nu geldt het museum niet als publieksvriendelijk, en men heeft dan ook plannen om dit te verbeteren. Men denkt hierbij aan een binnenum, kindgericht spelmateriaal en publiektrekkers door het jaar heen. Probleem hierbij blijft natuurlijk de beperkte openingstijd van het museum. Van november

tot en met maart is het museum gesloten. En, zoals ook de VGN constateerde, in de tijden dat het wel geopend is, speelt het weer een belangrijke rol.

Het lijkt ons onbegonnen werk een dergelijk bezoekersaantal jaarlijks binnen de muren te halen zonder dat de atmosfeer wordt aangetast. Het wordt tijd dat de beleidsmakers zich realiseren, dat het bewaren van ons cultureel erfgoed een taak bij uitstek voor de overheid is. Dat musea als tegenprestatie publieksgericht moeten werken lijkt een gerechtvaardigde eis, maar dit mag niet ten koste gaan van hun karakter. Niet alles hoeft te worden opgeofferd aan de commerciële pretpark ideologie.

Voorlopig heeft het museum het onderwijs nog heel veel te bieden. De leerlingen zijn er tegen een aantrekkelijke prijs welkom. Er zijn een aantal speurtochten ontworpen om de leerlingen grondiger te laten kijken en aangenaam bezig te houden. Maar voor de docent die een meer individuele benadering wil, is er meer mogelijk. Het museum biedt, mits tijdig afgesproken, gratis rondleiders aan. Zij kunnen algemene rondleidingen verzorgen, maar willen ook ingaan op deelaspecten zoals molens, boerderij types of oude ambachten. Ook is er een ruime dia-collectie aanwezig, die met of

zonder spreker kan worden uitgeleend.

Wanneer u belangstelling heeft, neemt u dan contact op met het museum (tel. 085-576111). Zij kunnen de docent aan een waardevolle excursie helpen, u helpt hen aan de broodnodige bezoekerscijfers.

Hierna volgde de uitreiking van de Huib de Ruijterprijs aan de Sectie Educatieve Diensten van de Nederlandse Museumvereniging. De voorzitter van deze vereniging, mevrouw Lotte Menkman, nam

hem namens de vereniging in ontvangst uit handen van Henk van Duijsen.

In haar dankwoord sprak mevrouw Menkman van een grote verrassing bij de leden van haar vereniging voor deze prijs. Een kopie van de oorkonde zou aan alle leden worden toegestuurd als aanmoediging voor hun werkzaamheden. Ook deze vorm van educatie was slachtoffer geworden van de bezuinigingswoede van het kabinet. Een dergelijke ondersteuning vanuit het onderwijs was een hart onder de riem. Zonneke Matthee wees er op dat daadwerkelijke ondersteuning door middel van museumbezoek door leerlingen de laatste tijd steeds moeilijker wordt doordat de hieraan verbonden lesuitval steeds minder getolereerd wordt. Gezamenlijk moeten wij ons tegen deze onderwijsverarming te weer stellen.

Na dit algemene programma verspreidde de groep zich in een aantal deelexcursies waarbij verschillende aspecten van het museum werden belicht.

Joke van der Leeuw-Roord

Bestuur

De verschillen in inzicht in de commissie eindtermen voor de basisvorming zijn zo hoog opgelopen dat een breuk tussen de voorzitter, professor Manning, en de rest van de commissie onvermijdelijk bleek. Na een periode van bezinning heeft mevrouw Ginjaar-Maas de commissieleden per brief laten weten dat zij uit eigen geleidingen een voorzitter moeten benoemen. In de brief klonk duidelijk irritatie door over de las-

Huib de Ruijterprijs 1988

Dames en heren, mevrouw Menkman,

Het bestuur van de VGN heeft gemeend haar jaarlijkse prijs, de Huib de Ruijterprijs, toe te moeten kennen aan de educatieve diensten van de Nederlandse musea. Die beslissing was een gemakkelijke. De overwegingen om de prijs aan de Sectie Educatieve Diensten van de Nederlandse Museumvereniging toe te kennen zijn verschillend van aard. Laat ik trachten dat hier duidelijk te maken.

De Nederlandse musea zijn door de bezuinigingspolitiek van Den Haag regelmatig voorpagina-nieuws. Het museum waar wij vandaag te gast zijn, is daarvan wel het meest sprekende voorbeeld geweest. De strijd om het behoud van Nederlands cultureel erfgoed moest tot op de barricaden worden uitgevochten. Met termen als privatisering en sponsoring worden en werden wij om de oren geslagen. Het is allemaal even wennen, erg wennen zelfs, als je op een opening van een tentoonstelling moet opmerken dat er ongenieerd reclame kan worden gemaakt voor het een of andere merk teken- en schildermateriaal, of dat een catalogus tot stand is gekomen met de financiële medewerking van een grote gloeilampenfabriek, of, wat af en toe eufemistisch 'onze nationale trots' wordt genoemd. Deze ontwikkelingen zijn uw sectie zeker niet ongemerkt voorbij gegaan. Uit mijn persoonlijke contacten moest ik steeds vernemen dat bij weer een nieuwe bezuinigingsronde de educatieve dienst van een museum de eerste was om in te leveren. De educatieve diensten hebben een moeilijke tijd achter de rug, maar komen zeker nu niet in een gespreid bedje te liggen: het blijft vechten om de essentie van het bestaan van een educatieve dienst: het toegankelijk maken van de collecties voor een zo breed mogelijk publiek. Die taak wordt ons inziens in de bezuinigingsronde vaak ernstig onderschat, zo ernstig zelfs, dat een baan in deze sfeer wordt opgeheven of opgeofferd ten koste van, bijvoorbeeld, de collectievorming. Aan de andere

kant heeft de bezuinigingspolitiek ook zijn vruchten afgeworpen. Ik ben zo onbescheiden dit vruchten te noemen: de educatieve diensten werden in het offensief gedrongen: ze moesten zich waarmaken naar buiten toe, om het zo maar eens uit te drukken; moesten aan de weg gaan timmeren, moesten hun vanzelfsprekend bestaan tot dan toe bewijzen. Dat was zeker geen gemakkelijke taak. Het heeft echter wel een hoop creativiteit losgemaakt. En niet alleen creativiteit, maar ook contacten. Contacten met met name geschiedenisleraren, individueel, maar meer nog via onze vereniging, de VGN. Contacten die veelbelovend zijn voor de toekomst.

Nog nooit heeft ons verenigingsblad Kleio en met name de Kleio-krant, zo'n overstelpende hoeveelheid mededelingen van musea bevat, onder vermelding van het feit dat er voor deze of gene tentoonstelling educatief materiaal beschikbaar was voor de leeftijdsgroepen waaraan wij lesgeven. In sommige gevallen is dit materiaal tot stand gekomen met medewerking van of in overleg met afdelingen van de VGN. Ik noem hier met name de inspanningen en de samenwerking van de afdeling Den Haag van de VGN met de musea in Den Haag en die van de museumwerkgroep van de afdeling Amsterdam van de VGN met de bonte verscheidenheid van musea in de hoofdstad. Afstemming op de behoeften van het geschiedenisonderwijs – een

deelgroep voor de educatieve diensten, maar wel een heel belangrijke, omdat hieruit de toekomstige museumbezoekers moeten worden gerecruiteerd, vormt een belangrijk onderdeel van de taak van de educatieve diensten. Ons inziens bent u daarmee op de goede weg. De specifieke kennis van ons ten aanzien van de belangstelling en de mentaliteit van de ons toevertrouwde leeftijdsgroepen en uw ervaring op dit gebied van het toegankelijk maken van de museumcollectie moet mijns inziens leiden tot een vruchtbare samenwerking in de toekomst. Aanzetten hiertoe zijn in Amsterdam en Den Haag gegeven. Wij van onze kant willen deze ontwikkelingen stimuleren, niet alleen door deze bescheiden prijs, maar ook door het leggen van contacten van medewerkers van educatieve diensten met docenten geschiedenis, opdat in de toekomst het museum geen verzamelplaats worde van dode materie, maar een plaats waar de geschiedenis tot leven komt.

De door veel educatieve diensten ingeslagen weg, om luid en duidelijk aan de weg te timmeren, te laten zien dat begeleidend materiaal bij de collecties ontwikkeld is, het zoeken naar contacten met het onderwijs en met geschiedenisdocenten in het bijzonder, het leggen van docentenmiddagen: dat alles vormt voor de VGN aanleiding de Huib de Ruijterprijs toe te kennen aan de Nederlandse Museumvereniging Sectie Educatieve Diensten.

mistisch over het behalen van de gestelde termijn voor het eindadvies. Half december moet dit bij de staatssecretaris liggen.

De haast die het ministerie aan de dag legt om onderwijskundige vernieuwingen door te voeren baart ons zorgen. Zowel bij de opzet van de basisvorming als nu weer bij de inrichting van het bovenbouwonderwijs wordt gepoogd adviezen ervoor als het ware gis-

teren in te winnen. Zonder dat er behoorlijk tijd wordt gegeven om de materie te bestuderen. In de laatste dagen ontving het bestuur het verzoek uit Zoetermeer om mee te denken over de modulering van het bovenbouw onderwijs. Het ministerie stelt zich voor een deskundige een half jaar hiervoor vrij te stellen tegen salaris (schaal 12). Er moet ook een kleine resonansgroep worden samengesteld die tegen onkosten-

vergoeding slechts drie maal bijeen zou moeten komen. Het advies van de deskundige moet in de zomer van 1989 gereed zijn. Het bestuur was tamelijk ongelukkig met dit verzoek, omdat nog niet is vastgesteld of deze modulering een verbetering betekent ten opzichte van het huidige onderwijsstelsel. Daarbij is er nauwelijks ervaring op het gebied van de modulering. De inhoud van de modules moet op het HEG-advies worden gebaseerd, maar het is onduidelijk hoe hard er eindtermen voor dit onderwijsniveau worden geformuleerd. Toen wij over de gang van zaken bij het ministerie protesteerden kregen wij te verstaan, dat men het anders ook wel zonder VGN wilde oplossen. Uiteraard laten wij het daar niet op aankomen, maar op deze manier worden vele zaken doorgevoerd die eigenlijk nauwelijks doordacht zijn. Wanneer men de onderwijskwaliteit echt goed wil verbeteren, dan zal men de verschillende deskundigen op dit gebied de tijd moeten gunnen om tot verantwoorde adviezen te komen.

In het kader van de vrouwengeschiedenis staat het een en ander te gebeuren. In de eerste plaats is Mw. Ginjaar-Maas uitgenodigd de feestelijke presentatie van de reder vrouwengeschiedenis bij te wonen. Dit zal in haar aanwezigheid op 28 november plaatsvinden in het Schevenings museum. Verder is het bestuur van plan in het kader van het dertig jarig bestaan van de VGN in het najaar een lezingencircus te organiseren rond dit onderwerp. De komende maanden volgen hierover nadere mededelingen. In Tilburg heeft men voor januari 1989 een onderwijsconferentie georganiseerd over het onderwerp van de vrouwengeschiedenis.

Tot onze grote spijt heeft Jolanda Reitsma besloten dat kind, baan en VGN-secretariaat voor haar te veel van het goede is. Zij zal haar functie in maart neerleggen. Het zal niet makkelijk zijn een gelijkwaardige vervang(st)er voor haar te vinden.

Joke van der Leeuw-Roord

OPPASSEN GEBLAZEN!

De lay-out van de stofomschrijving voor het CSE 1989 is onduidelijk. De Mavo leerlingen hoeven de omschrijvingen *tussen haakjes* niet te weten. Alle cursiveringen hebben niets te betekenen. Dit houdt in dat van de eerste begrippen slechts het woord *adat* niet geleerd hoeft te worden.

Onderwijs Advies Commissie

De Onderwijs Advies Commissie is waarschijnlijk het minst bekende onderdeel van de VGN-structuur. Vormt zij een soort mafia? Of is ze eerbiedwaardig als de Raad van State? De werkelijkheid is eenvoudig: deze groep adviseert het bestuur van de VGN over onderwijskundige zaken van zeer uiteenlopende aard. Dit gebeurt gevraagd en ongevraagd. De leden van de VGN merken in het algemeen niets van de activiteiten van de OAC. Het VGN-bestuur maakt uit, wat er met de adviezen gebeurt. Voor zover er iets van naar buiten komt, gaat dat altijd via het bestuur. Soms bespreekt het OAC zaken, die ook bij andere VGN-commissies op de agenda staan. Vooral problemen, die op het terrein van meerdere commissies tegelijk liggen, komen bij de OAC ter sprake.

Een greep uit de onderwerpen, waarmee de OAC zich de laatste tijd heeft bezig gehouden:

- Het beleid van het CITO (Meerjarenplan en Werkprogramma)
- De relatie tussen de VGN en de SVBH (werkloze historici)
- Eindtermen Basisonderwijs
- Geschiedenis en Staatsinrichting in het Staatsexamen
- Ontwikkelingseducatie
- M 50 (politieke vorming van de jeugd).

Jan Schopman

PA _ BO
VGN

De commissie PA-BO werkt aan de afronding van consumentenrapporten van de geschiedenismethodes 'De tijd zal het leren', 'Geschiedenis in onderwerp en opdracht' (nieuwste versie) en 'Bij de tijd'. Als alles volgens planning verloopt verschijnen deze rapporten nog in 1988.

Op 1 november 1988 wordt in het provinciehuis in Den Bosch een grote PABO-bijeenkomst gehouden met als centrale thema de startbekwaamheid van PABO-afgestudeerden. 's Ochtends staan enige sprekers op het programma, waaronder de minister van onderwijs en wetenschappen. 's Middags zijn er bijeenkomsten van de secties. Het onderwerp startbekwaamheid op het gebied van geschiedenis zal worden ingeleid door de ex-voorzitter van de VGN Commissie PA-BO, Frans Govers, en door ondergetekende. Een forum-bijeenkomst sluit de dag af.

Cees van de Kooij

Symposium Vrouw en Waanzin

3 november 1988
Koningszaal Artis
Plantage Middenlaan 41a
Amsterdam

Sinds mensenheugenis zijn vrouwen in hoge mate gevoelig geacht voor ziekten van de geest. Medici, theologen en filosofen merkten,

al naar gelang de heersende opvattingen over de vrouwelijke natuur, verschillende oorzaken aan voor dit verschijnsel: duivelse of religieuze bevoeging, een zwak zenuwgestel of simpelweg de werking van de vrouwelijke voortplantingsorganen, met name de baarmoeder. Tot op de dag van vandaag wordt beweerd dat meer vrouwen dan mannen 'geestesziek' zijn.

Onderzoekers uit verschillende disciplines besteden op dit symposium vanuit een historisch perspectief aandacht aan de relatie tussen waanzin, vrouwen en psychiatrie. Als voorzitter fungeert Mw. prof.dr. C. Brinkgreve.

Drs. Grietje Dresen, Vrouwen bezeten van liefde. Van minnemystiek naar lijdenslust in de late middeleeuwen.

Mw. prof.dr. A.M. Luyendijk-Elshout, Het hysterie-begrip in de 18e eeuw.

Dr. Britta Rang, De waanzin van de vrouwelijke geleerde. Beweringen over de psychische gevolgen van geestelijke inspanning vanaf de 18e eeuw.

Machteld Alkemade, Vrouwelijke patiënten in Coudewater 1870-1900.

Drs. Dorine Bauduin, Hedendaagse visies op vrouwen en psychiatrie.

Organisatie: NcVg Commissie Geschiedenis van de geestelijke gezondheidszorg.

Inlichtingen: Mevrouw P. Thomassen, Nederlands centrum Geestelijke volksgezondheid, Postbus 5103, 3502 JC Utrecht. Tel. 030-935141.

Contemporaristendag

RuG

375

Op 20 december 1988 organiseert de vakgroep Eigentijdse Geschiedenis een studiedag die bedoeld is voor allen in Nederland die zich op welke wijze dan ook bezighouden met de geschiedenis van onze eigen tijd.

In de ochtend vindt een 'huishoudelijke vergadering' plaats, tijdens welke ondermeer een werkverband gesticht zal worden van Nederlandse contemporanisten. 's Middags zijn er parallel twee

TE KOOP AANGEBODEN

P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*.

P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandse Volk*.

R. Fruin, *Verspreide Geschriften*, 10 banden plus register.

H.P.G. Quack, *De socialisten*,

9 banden.

J. Huizinga, *Verzamelde werken*, 8 banden plus register.

Standaard Geschiedenis van de 2e Wereldoorlog, 7 banden.

De Eerste Wereldoorlog, 10 banden.

W.J. Alberts c.s., *Welvaart in Wording*.

J.G. van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten*.

J.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*.

Prijs nader overeen te komen. Inlichtingen telefonisch tussen 16.00 en 18.00 uur, tel. 02159-18064.

workshops, te weten 'De jaren vijftig' en 'Public History'.

In de workshop 'De jaren vijftig' zullen de nieuwste inzichten in het karakter van deze periode worden geïnventariseerd en bediscussieerd. De relatie van dit tijdperk tot het voorafgaande en tot het eropvolgende zal daarbij een rode draad vormen: was de mentaliteit van de jaren 'vijftig' een kraamkamer voor de geest van 'zestig' of dient dit decennium meer vanuit zichzelf te worden gedefinieerd? In de bijdragen aan deze workshop zal ook worden stilgestaan bij verschuivingen in visies op de jaren vijftig in de loop van de tijd: hoe 'present-minded' is een bepaald karakterisering?

In de workshop 'Public History' staat de vraag centraal hoe kennis van het verleden en ervaring met geschiedkundig onderzoek nuttig te maken is voor de publieke zaak in het algemeen of voor het beleid van overheid of bedrijfsleven in het bijzonder. In deze workshop zullen historici aan het woord komen die niet zozeer als algemeen gevormde academici, maar vooral als historici bijdragen leveren aan beleid en management. De studiedag zal plenair worden afgesloten met een lezing.

Kosten: f 20,- (incl. koffie, thee, lunch etc.), studenten en minder draagkrachtigen f 10,-.

Aanmelding: door overmaking van het bedrag op rek.nr. 948455373, van T. de Vries, Groningen, onder vermelding van Contemporanistendag. Het programma wordt u dan eind november toegezonden.

Inlichtingen: 050-635995 (De Vries), 050-635991 (Bosscher), 050-636015 (v.d. Harst).

Rijksmuseum Meermannano-Westreenianum

Van 29 september tot en met 3 december 1988

expositie

Vriendschap en Wantrouwen

Twee eeuwen

Frans-Nederlandse

diplomatieke betrekkingen

1588-1795

In de expositie, die is samengesteld door het Algemeen Rijksarchief in samenwerking met het Institut Français, Den Haag, de Franse Ambassade en het museum, worden belangrijke documenten, zoals vredesverdragen, brieven en pamfletten uit de periode 1588 tot aan 1795 tentoongesteld.

Aanleiding voor de tentoonstelling

is het feit dat in 1588 Hendrik van Navarre – de latere Franse koning Hendrik IV – Michel Hurault de l'Hôpital, seigneur du Fay, naar de protestantse hoven stuurde om steun te vragen. Hij werd in Den Haag door de Staten-Generaal ontvangen, die zelf al een gezant in Frankrijk hadden. Vanaf dat ogenblik volgden de diplomatieke missies tussen Hendrik van Navarre en de Staten-Generaal elkaar op. Er kon van een vriendschappelijke en hartelijke relatie gesproken worden.

Deze werd nog verstevigd doordat de stadhouder familiërelaties had met Hendrik van Navarre. Tot 1648 hebben Frankrijk en Nederland bovendien een gemeenschappelijke vijand: Spanje. Ook na de Vrede van Munster leek de vriendschap nog enige tijd het wantrouwen, vooral op godsdienstig en economisch terrein, te overwinnen. Na 1668 slaat dit om. De aansluiting bij Engeland en Zweden verandert de politieke verhoudingen in Europa en vormt het voorspel voor de Frans-Nederlandse oorlog in 1672. In de jaren daarna neemt de vijandigheid ten opzichte van Frankrijk gedurig toe. Veel waardering kon ook de Franse koning Lodewijk XIV niet voor de Nederlanders opbrengen, dit volk van kooplui. In de 18de eeuw is Nederland uitgeput door de oorlogen, zoals één van de Venetiaanse ambassadeurs bericht als een sloep die door het Engelse schip op sleeptouw genomen wordt. De Frans-Nederlandse betrekkingen verdwijnen dan naar het tweede plan. Toch neemt dit diplomatieke leven in de 18de eeuw ook door de culturele uitstraling nog een belangrijke plaats in Den Haag in. In 1795 wordt deze periode door de oprichting van de Bataafse Republiek definitief afgesloten.

In de tentoonstelling worden naast de belangrijke historische documenten ook de diplomaten zelf ten tonele gevoerd door middel van portretten uit openbare en particuliere verzamelingen in Frankrijk en Nederland. Ook worden belangrijke gebeurtenissen door schilderijen en prenten verbeeld.

Rijksmuseum Meermannano-Westreenianum, Prinsessegracht 30, 2514 AP Den Haag.

Museon

27 september t/m

27 november 1988

De plaats van de Hoge Raad in het huidige staatsbestel

Zonder dat veel mensen het weten oefent de Hoge Raad invloed uit op ons dagelijks leven. De invloed ligt besloten in de uitspraken of 'arresten' van de Hoge Raad over allerlei maatschappelijke vraagstukken. De 'oplossingen' voor een hele reeks actuele problemen in onze samenleving zijn immers lang niet altijd te vinden in onze huidige wetgeving. De plaats van de Hoge Raad in ons staatsbestel is dan ook geleidelijk aan het verschuiven. Aanvankelijk hield dit hoogste rechtsorgaan zich in hoofdzaak bezig met het uitleggen en interpreteren van onze wetten. Daarnaast is er de laatste tijd meer en meer sprake van rechtsvorming, soms zelfs van 'plaatsvervangend wetgeven'. Het visualiseren van zo'n abstract onderwerp is niet eenvoudig. In de tentoonstelling is geprobeerd door middel van cartoons en strips een beeld te geven van de opbouw en het functioneren van het Nederlandse rechtssysteem. Om de gang van zaken bij 'hoger beroep' en 'in cassatie gaan' duidelijk te maken hebben de samenstellers drie 'zaken' gefingeerd. Deze zijn weer gegeven door middel van fotostrips. Daarnaast is ook aandacht besteed aan enkele echte arresten. Hiervan zijn sommige voorbeelden algemeen bekend geworden.

GBG

Op 12 november 1988 organiseert de Vereniging Geschiedenis, Beeld en Geluid een studiedag te Utrecht onder het motto: 'Tussen script en trefwoord' Over het beschrijven en ontsluiten van beeld en geluid

Door representanten van drie categorieën gebruikers van audiovisueel materiaal (wetenschappelijke onderzoekers, docenten en programmamakers) zal de door hen gewenste toegankelijkheid van beeld en geluid worden besproken. Referenten belichten hetzelfde onderwerp vanuit het standpunt van de archiverende instanties.

Tot beter begrip van de materie zullen de deelnemers tijdens de dag worden uitgenodigd zelf ook een kort filmpje te beschrijven.

's Middags zal worden gepresenteerd de: *'Gids voor historisch beeld- en geluidsmateriaal'*, met veel informatie over meer dan 250 vindplaatsen van av-materiaal in Nederland.

Het uitgewerkte programma en inschrijvingsformulieren zijn aan te vragen bij: Stichting Film en Wetenschap – Audiovisueel Archief, Postbus 9550, 3506 GN Utrecht. Tel. 030-736444 of 736460.

Allard Pierson Museum

**Goden langs de Nijl
Religie in het oude Egypte
8 oktober-18 december 1988**

Centraal op de tentoonstelling staan de grote, machtige goden, voor wie imposante tempels werden gebouwd. Deze tempels, werelds voor zich, zijn versierd met godenvoorstellingen.

Eén van deze tempels krijgt op de tentoonstelling speciale aandacht, onder andere door middel van een maquette. Het is de tempel van de valgod Horus te Edfoe, waarmee in augustus van het jaar 237 voor Christus werd begonnen en

die honderdtachtig jaar later, op 5 december, 57 voor Christus, werd ingewijd. De wanden van de tempel werden versierd met teksten die het dagelijks ritueel en de feesten waarmee de godheid werd vereerd illustreren. Ook kleinere goden en demonen krijgen aandacht; zij lieten vooral hun invloed gelden in het dagelijks leven van de antieke Egyptenaar. Met hen had men dag en nacht te maken, dit in tegenstelling tot de goden van de dood die hier slechts zijdelings ter sprake komen.

De tentoonstelling laat tevens zien, dat ook vreemdelingen, die zich in het land van de Nijl vestigden na de verovering door Alexander de Grote (332 v. Chr.), zich aangesproken voelden door de Egyptische religie. De Egyptische mens leefde in een wereld waarin het ritme van de overstroming van de Nijl het levensritme bepaalde. Dit verschijnsel onttrok zich aan het begrip en was dus te wijten aan acties van de goden, evenals andere natuurverschijnselen en mysteries als bijvoorbeeld geboorte, ziekte, honger en dood. De goden bepaalden de levensloop van de Egyptenaar. Ze vormden het kader waarbinnen het leven mogelijk was, en dit komt tot uitdrukking in de voorstellingen in de tempels.

De oudheden op de expositie zijn bruiklenen en eigen bezit van het museum. Deze voorwerpen van steen, brons, hout en faience geven een fascinerend beeld van de verschijningsvormen van de Egyptische goden. Het zijn trouwens evenzovele bewijzen van het ongeëvenaarde hoge artistieke kunnen van de Egyptische ambachtslieden.

Dag van de Mensenrechten

Op 10 december is het de Dag van de Mensenrechten. Op 10 december 1988 is het 40 jaar geleden, dat de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens afgekondigd zijn.

Amnesty International, afdeling Nederland (Keizersgracht 620, 1017 ER Amsterdam, tel. 020-264436) stelde een speciale informatiekrant voor het onderwijs samen. Amnesty heeft ook verschillende lespakketten over mensenrechten, zowel voor de onderbouw als voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Ter gelegenheid van 40 jaar Universele Verklaring geven de ministeries van Buitenlandse Zaken en Onderwijs en Wetenschappen een docentenhandboek uit over mensenrechtenonderwijs aan leerlingen van 10-14 jaar. Het boek wordt naar alle scholen gezonden.

Schooltelevisie

Voor het basisonderwijs zijn de volgende programma's aangekondigd:

- voor groep 3/4 'Drie om te vieren', een drietal programma's over achtereenvolgens Sint Maarten, Sinterklaas en Kerstmis (07-11, 28-11 en 12-12).
- voor groep 7/8 'De Chinezen in ons land. Tjo San'. 01-11 (04-11), 15-11 (18-11), 29-11 (02-12), 13-12 (16-12). Verder voor groep 8 'School TV-Weekjournaal', de actualiteitenrubriek van de NOT.

Voor het voortgezet onderwijs is er voor klas 2 en 3 van Lbo/Mavo het actualiteitenprogramma 'Brandpunt in de school' (28-10, 25-11 en 16-12). Voor de examenklassen Mavo-Havo-Vwo geschiedenis brengt de NOT de serie 'Nederland en Nederlands Indië 1918-1949', 21-11 (22-11), 28-11 (29-11), 05-12 (06-12), 12-12 (13-12), en 19-12 (20-12). Programma's over Middeleeuwse ridderromans, over Willem III en Mary en over staatsinrichting zijn bij het verschijnen van dit 'Kleio'-nummer alweer afgelopen. Informatie NOT, tel. 035-19544.

Cees van der Kooij

Ongehoord en ongezien geregistreerd

Film •

Goflex Film BV (Postbus 334, 3430 AH Nieuwegein, tel. 03402-70880) heeft een aanvulling op het 16 mm-filmaanbod uitgebracht. Tot de nieuwe aanwinsten behoren onder meer 'The Last Emperor' (165 min., f 295) en 'Cry Freedom' (152 min., f 295).

Video •

Het NIAM (Neuhuyskade 94, 2596 XM Den Haag, tel. 070-143500) heeft de volgende programma's uitgebracht:

- 'Albert', over de ontwikkeling van het Ahold-concern (42 min., bovenbouw basisonderwijs, onderbouw Lbo/Mavo, f 50,- NIAM-leden f 37,50);
- 'De ongelijke strijd', verzetsmensen vertellen bij een door een school geadopteerd Amsterdams oorlogsmonument (28 min., bovenbouw basisonderwijs, onderbouw voortgezet onderwijs PABO/NLO, f 75,-, NIAM-leden f 60,-);
- 'Zo lang geleden en toch zo dichtbij', de weduwe van ver-

zetstrijder Krijn Breur vertelt haar verhaal bij een oorlogsmonument aan een schoolklas (25 min., bovenbouw basisonderwijs, onderbouw voortgezet onderwijs, PABO/NLO, f 75,-, NIAM-leden f 60,-);

- 'In dienst van de maatschappij', over de oorlog toen (Tweede Wereldoorlog) en het leger nu (25 min., bovenbouw basisonderwijs, onderbouw voortgezet onderwijs, PABO/NLO, f 60,-, NIAM-leden f 60,-).
- N.B. Al deze programma's zijn ook te huur.

Shell Nederland heeft een nieuwe Film en Videocatalogus uitgegeven met ook voor geschiedenis/staatsinrichting interessante films/video's, o.m. over aardolie en aardgas, auto- en motorsport en de luchtvaart. Inlichtingen: Shell Nederland Filmcentrale, Arnhemsestraatweg 17, 6881 NB Velp, tel. 085-693112.

Geluid •

In de radioserie 'Passages, Passanten' van de VPRO interviewde Peter Gielissen de Indische Nederlander Cees Hartsuiker. Dit interview is op cassette verkrijgbaar door overmaking van f 10,-.

De VPRO biedt cassettebandjes aan van het radioprogramma 'Het Spoor':

- 'Afscheid van Nederlands-Indië', tien cassettes, f 65,-;
- 'De afrekening' (met de Tweede Wereldoorlog), elf cassettes, f 70,-.

Bestelling door overmaking van het bedrag op giro 444600 t.n.v. VPRO-Hilversum met vermelding van de titel(s).

Verhuisbericht •

Polyvisie BV is verhuisd naar Rigelstraat 55, 1223 RW Hilversum, tel. 035-857070.

Cees van der Kooij

'Historische verhalen voor de jeugd'

In de serie 'Historische verhalen voor de jeugd' voor 1988-1989 zijn deeltjes gepland over de Olympische Spelen in 1920, over de zeeslag bij Lepanto, over Zuid-Afrika in de eerste helft van de achttiende eeuw, over Maria van Brabant, over valkenjachten in de middeleeuwen, over de handel tussen Japan en West-Europa, over de Franse Revolutie en over de ondergang van de 'Titanic'. Het eerste deeltje over de Olympische Spelen in 1920 in Antwerpen – 'Kleine tribune, loge acht' van Ivo Buyle en Mon Pauwels – is inmiddels verschenen.

Nadere inlichtingen: Uitgeverij De Sikkell NV, Nijverheidsstraat 8, 2150 Malle, België.

MERA

De MERA is een jonge onafhankelijke stichting die zich bezighoudt met onderzoek naar het Midden-Oosten. De opzet van de stichting is onder meer het verspreiden van betere informatie over deze regio. Leraren die in de klas het Midden-Oosten behandelen en meer willen weten over bepaalde historische of actuele onderwerpen, maar zelf niet voldoende tijd hebben om deze informatie op te zoeken, kunnen bij de MERA terecht voor literatuur-opgaven, kopieën van de belangrijkste artikelen, etc. Hiervoor wordt een geringe vergoeding gevraagd.

Stichting MERA
Postbus 10765
1001 ET Amsterdam
Tel. 020-201579

Staatsinrichting

Hoofdpunten
van het regeringsbeleid 1989

U kunt, zolang de voorraad strekt, deze uitgaven schriftelijk aanvragen bij de Centrale Directie Voorlichting van het Ministerie van Financiën, Redactie PER SALDO, Postbus 20201, 2500 EE 's-Gravenhage. Hier zijn geen kosten aan verbonden.

Miljoenennota 1989

DE BOER OP

In het gebouw van de lerarenopleiding Ubbo Emmius (NHL) te Groningen vindt op zaterdag 12 november 1988 een conferentie plaats over de landbouwgeschiedenis en haar mogelijkheden voor het onderwijs.

Programma

- 09.30u Ontvangst en koffie
 10.00u Welkom en mededelingen
 10.10u Opening door dr. J.J. Hui-
 zinga, studierichtingleider
 geschiedenis en staatsin-
 richting Ubbo Emmius
 (NHL)
 10.30u Nieuwe inzichten in de
 geschiedenis van de land-
 bouw (dr. P.C.M. Hop-
 penbrouwers)
 11.00u De landbouwgeschiede-
 nis en haar mogelijkhe-
 den in het voortgezet on-
 derwijs (H. Krips-van der
 Laan)
 11.30 Museum- en Onderwijs-
 markt.
 13.15u Start Boederijentocht,
 een bustocht door Hun-
 singo met aandacht voor
 boederij en landschap als
 historische bron.
 Bezoek aan een Groninger
 boederij en aan de NH
 kerk te Pieterburen.
 15.00u Een Nutsmiddag in het
 Waarhuis te Noordpolder-
 zijl – 'Het Nut' als aspect
 van boerencultuur om-
 streeks 1800:
 a. Een kopje thee vooraf
 b. De voorzitter als Nuts-
 spreker (H. v.d. Veen)
 c. Nutslezing over Nuts-
 lezingen (J. Botke)
 d. Explicatie bij het ver-
 betterde zaaitoestel van
 Geert Reinders, land-
 bouwer op Groot
 Zeewijk, door diens
 nazaat C.G. Reinders
 e. Het 'Na-Nut'
 'Zamenspraak tus-
 sehn Pyter en Jaap,
 dy malkaar op de weg
 ontmuiten, boeten
 Stijltilpoorte' (1815)
 Dramatis Personae:
 Pyter – Bert Huizenga
 Jaap – Harry Velema
 Kastelein – Ben Prin-
 sen.
 16.45u Terugkomst Grouwele-
 rie 6

Voor inlichtingen: H. van der
 Veen, tel. 050-636919.

ARTIKEL EN BRONNEN

ten behoeve van het CSE 1990

onderwerp

'Continuïteit en verandering, de positie van de vrouw
 in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika,
 1929–1969'

Vrouwen in de twintigste eeuw

De positie van de vrouw
 in Nederland
 en de Verenigde Staten
 van Amerika
 1929-1969

Samenstelling
 en redactie
 Maria Grever
 Carla Wijers

Vereniging
 van Docenten
 in Geschiedenis en
 Staatsinrichting
 in Nederland

SPECIAAL VOOR U GEMAAKT

prijs f 29,50

U kunt bestellen door het overmaken van f 29,50 per stuk
 (f 24,50 bij twee of meer exemplaren) op postgirorekening
 128701 t.n.v. Penningmeester VGN/Den Haag.

Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

• Commissie PA-BO

C.G. van der Kooij, *voorzitter*, De Hulst 53, 9301 PC Roden. Tel. 05908-18947.

G. Kolen, *secretaris en penningmeester*, Van der Lekstraat 52, 3341 GX Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858-12913.

Mw. A.J.M. Burlet, Ruysdaelstraat 53, 6521 EA Nijmegen. Tel. 080-238094.

A. van Zeyl, Frankenthaler 19, 2291 JA Wateringen. Tel. 01742-3809.

• Commissie Havo/Vwo

P. Wester, *voorzitter*, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415-2061.

J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380-35543.

Mw. A. Biezen-Hurkmans, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.

L. Dalhuisen, Postbus 5, 2361 BV Warmond. Tel. 01711-10810.

J. Krol, Vredestraat 10, 6511 OG Nijmegen. Tel. 080-221615.

• Didaktiviteitencommissie

Mw. D.H. Verhagen, *voorzitter*, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-122697.

H. van Duijsen, *secretaris*, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.

Mw. H.A.M. Mulken-Harmeijer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-424.

Mw. I. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren (Gr.). Tel. 050-346212.

J.G. Raven, Kinkoarn 8, 9051 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.

A. Schulp, Amstelkade 171¹¹, 1078 AZ Amsterdam. Tel. 020-628693.

R. Verstaen, Kloosterwal 4, 6118 BL Nieuwstadt.

• Commissie Volwasseneneducatie

M. Otten, *voorzitter*, Loomanstraat 16, 7416 BS Deventer.

Mw. J. van Broekhoven-van Bekkum, *secretaris/penningmeester*, Malvense erven 102, 5672 HN Nuenen.

Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warfhum. Tel. 05950-3082.

Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940-3365.

Mw. M. Vencken-Martens, Haarenseweg 4a, 5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242-84297.

H. Lambooi, Nes 2a, 1741 JZ Schagen. Tel. 02240-14347.

• Onderwijsadviescommissie

J. Schopman, *voorzitter*, Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080-224769.

W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-339557.

W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.

Mw. H. Budé-Janssens, Patrijslaan 12A, 2261 ED Leidschendam. Tel. 070-277923.

Chr. Nigten, Acaciastraat 85, 2565 JV 's-Gravenhage. Tel. 070-638278.

E. van Vliet, Van Diemenstraat 113, 7535 AL Enschede. Tel. 053-306801.

• Afdelingssecretarissen

Alkmaar, vacant.

Amsterdam. H. van Duijsen, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.

Arnhem. J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.

Den Bosch. F.M. Elkerbout, Van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108-6795.

Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-341252.

Eindhoven vacant.

Goes. Mw. I. Nooren-Damen, Parkweg 11, 4461 SG Goes. Tel. 1100-14787.

Groningen vacant.

Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuijpers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-252922.

Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-330006.

Heerlen. J.A. Klomp, Pannesheiderstraat 80, 6462 EE Kerkrade. Tel. 045-456199.

Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (Ov.). Tel. 05415-2061.

Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.

Maastricht. L.J.C.H. Jacobs, Bergweg 20, 6212 CX Maastricht. Tel. 043-250935.

Rotterdam. P. Baardse, Scheepmakerskade 139, 3011 VX Rotterdam. Tel. 010-145835.

Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.

Venlo vacant.

Zutphen. J.B.M. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-18339.

Zwolle vacant.

• Commissie 12-16 jarigen

H. Ketelaars, *voorzitter*, Fluitersdreef 27, 6871 LR Renkum. Tel. 08373-15958.

G. Twickler, *secretaris*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621-14191.

Mw. P. Becker, Segbroeklaan 424c, 2565 EL Den Haag. Tel. 070-608635.

R. Donk, Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038-652523.

F. Govers, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden. Tel. 04132-64117.

C. Torreman, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-44061.

• Commissie COMIGO

Mw. M. Bitter, *voorzitter*, Landwevingstraat 101, 6133 AG Sittard. Tel. 04490-26789.

B. Munsters, *secretaris*, Keizer Karelstraat 9, 6137 HD Sittard. Tel. 04490-27365.

T. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven. Tel. 040-545259.

J. Snijders, Churchilllaan 13, 5571 AR Bergeyk. Tel. 04975-2972.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Maria Grever, *voorzitter*, Pater Brugmanstraat 19, 6522 EG Nijmegen. Tel. 080-232754.

Ellen Marrenga, *secretaris*, Lange Leidsedwardsstraat 21hs, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020-277126.

Renée Schreuder, *penningmeester*, Vaartsestraat 214, 3511 TG Utrecht. Tel. 030-318162.

Karin Loggen, Linnaeuslaan 47, 3571 TT Utrecht. Tel. 030-730320.

Anja van Oostrom, Korte Prinsengracht 4¹¹, 1013 GS Amsterdam. Tel. 020-236316.

Carla Wijers, Everard Meijsterlaan 38, 3533 CN Utrecht. Tel. 030-946708.

Bregje Pel, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280-18538.

Hans Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.

• Redactie Kleio

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.

C.W. Torreman, *secretaris*, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-44061.

C.A.M.J. Bogaerts, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

C.M.J. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

Mw. J. van der Leeuw-Roord, Wattstraat 20, 2561 XN Den Haag. Tel. 070-638805.

B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.

D. Verkuil, Oudwijkerdwardsstraat 84, 3581 LG Utrecht. Tel. 030-523840.

H. Termeer, Jekerstraat 19, 6542 KZ Nijmegen.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren. Tel. 050-346212.

J.C.M. Greep, Van Zuylen van Nijveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar. Tel. 01751-16387.

E. Beerhout, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769.

'Het Tijdspoor' deel 13

Moeten we bij de eeuwfeesten juichen of treuren?

Aan vernieuwers geen gebrek in de tweede helft van de vorige eeuw. Maar of er bij '100 jaar auto' (of vakbeweging, of ziektezorg) veel te vieren valt, staat nog te bezien. Want de jeugd van vandaag maakt ook kennis met de minder positieve kanten van verschillende ontwikkelingen.

Tijdspoor, de nieuwe geschiedenis-

methode voor het voortgezet onderwijs helpt uw leerlingen om relativerend en interpreterend kennis te nemen van en te reageren op feiten en ontwikkelingen in de geschiedenis. Dat gebeurt langs vakinhoudelijk en didactisch veilige wegen. Teksten lezen, illustraties analyseren, kennis reproduceren, begrip produceren, (zelf) toetsing

en controle. Dat zijn enkele belangrijke principes waarop de methode stoelt. Daaraan ontleent de methode zijn overzichtelijkheid en toegankelijkheid.

Zo krijgt u duidelijk het gevoel dat u met Tijdspoor op het juiste spoor zit.

Een beoordelingsexemplaar zal u overtuigen.

Educaboek

Postbus 48
4100 AA Culemborg
Tel. (03450) 71 911

De geschiedenis herleeft in Tijdspoor